TEFSİR HÂŞİYELERİNDE KELÂMÎ TARTIŞMALAR: İLÂHİYYÂT VE NÜBÜVVET MESELELERİ BAĞLAMINDA İBN KEMAL PAŞA'NIN BEYZÂVÎ'YE TENKİTLERİ

Fatma EREN*
Bilal GÖKKIR**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 07 Haziran 2026, **Kabul Tarihi:** 03 Eylül 2026, **Yayın Tarihi:** 25 Eylül 2026, **Atıf:** Eren, Fatma – Gökkır, Bilal. "Tefsir Hâşiyelerinde Kelâmî Tartışmalar: İlâhiyyât ve Nübüvvet Meseleleri Bağlamında İbn Kemal Paşa'nın Beyzâvî'ye Tenkitleri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 26/3 (Eylül 2026): 1987-2016.

DOI: 10.33415/daad.1965818

❋ ❋ ❋

Öz

Tefsir literatüründe hâşiyeler, müfessirlerin görüşlerinin tartışıldığı önemli telif alanlarındandır. Kelâmî meseleler de bu literatürde ilmî tenkitlerin belirginleştiği başlıca konular arasında yer almaktadır. İbn Kemal Paşa'nın (ö. 940/1534), Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl*'i üzerine kaleme aldığı hâşiye bu açıdan dikkat çekmektedir. İbn Kemal Paşa'nın kelâmî görüşleri ve Beyzâvî'ye yönelik eleştirileri çeşitli çalışmalara konu olmakla birlikte, mevcut literatürde hâşiyede Beyzâvî'ye yöneltilen kelâmî tenkitlerin dayandığı ilmî ölçütleri sistematik biçimde inceleyen müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Makalede, ilâhiyyât ve nübüvvet meseleleri bağlamındaki kelâmî tenkitler incelenmektedir. Araştırmanın amacı, bu tenkitlerde başvurulan ilmî ölçütleri belirlemek ve temel eleştiri eksenlerini ortaya koymaktır. Beyzâvî'nin yorumları ile İbn Kemal Paşa'nın tenkitleri betimleme, karşılaştırma ve analiz yöntemleriyle incelenmiş; tenkitler ortak özelliklerine göre tasnif edilmiştir. Bulgular, eleştirilerin delilin kontrolü, mantıksal tutarlılık, kavram analizi, mezhep nispeti ve sonucun itikadî etkisi olmak üzere beş eksende yoğunlaştığını göstermektedir. İbn Kemal Paşa'nın çoğu zaman ulaşılan sonuçtan ziyade, sonuca götüren istidlâl biçimini problematize ettiği görülmüştür. Çalışma, tefsir hâşiyelerindeki kelâmî tartışmaların eleştirel niteliğinin ortaya konulmasına katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hâşiye, Kelâm, İlâhiyyât, Nübüvvet.

* Sorumlu yazar, Öğr. Gör. Dr, Ordu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, Ordu/Türkiye, fatmaeren@odu.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1370-6822, Katkı oranı: %50.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, bgokkir@istanbul.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6499-9528, Katkı oranı: %50.

Theological Discussions in Tafsīr Ḥāshiyas: Ibn Kemal Pasha's Critiques of al-Bayḍāwī in the Context of Ilāhiyyāt and Nubuwwa Issues

Fatma EREN*
Bilal GÖKKIR**

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 07 June 2026, **Accepted:** 03 September 2026, **Published:** 25 September 2026, **Cite as:** Eren, Fatma – Gökkır, Bilal. "Theological Discussions in Tafsīr Ḥāshiyas: Ibn Kemal Pasha's Critiques of al-Bayḍāwī in the Context of Ilāhiyyāt and Nubuwwa Issues". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 26/3 (September 2026): 1987-2016.

DOI: 10.33415/daad.1965818

❁ ❁ ❁

Extended Abstract

Tafsīr glosses (ḥawāshī) have an important place in the post-classical tafsīr tradition and they are among the works in which the views of exegetes were discussed and criticized. Ibn Kemal Pasha's (d. 940/1534) gloss on al-Bayḍāwī's (d. 685/1286) *Anwār al-Tanzīl* is an important example in this respect, especially in terms of theological issues. Although Ibn Kemal Pasha's theological views and his criticisms of al-Bayḍāwī have been examined in different studies, there is no independent study that systematically examines the scholarly criteria on which his theological criticisms are based. Therefore, this study examines the main aspects of Ibn Kemal Pasha's criticisms of al-Bayḍāwī in the fields of ilāhiyyāt and nubuwwa.

The study is based on the manuscript of the gloss registered as no. 153 in the Süleymaniye Library and is limited to the part covering Q 2:21-96. Since the theological criticisms in the gloss are extensive, the study is limited to the issues of ilāhiyyāt and nubuwwa, while samʿiyyāt is excluded from the scope. In this context, maʿrifat Allāh, muwāfāt, the relationship between faith and deeds,

* Responsible Author, Dr. Lecturer, Department of Arabic Language and Rhetoric, Department of Basic Islamic Sciences, Faculty of Theology, Ordu/Turkey, fatmaeren@odu.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1370-6822, Contribution rate: %50.

** Professor, Department of Tafsir, Department of Basic Islamic Sciences, Faculty of Theology, Istanbul University, Istanbul/Türkiye, bgokkir@istanbul.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6499-9528, Contribution rate: %50.

ruʾyat Allāh, proofs of prophethood, the relationship between the prophet and the unseen, afḍaliyyah, and ʿişmah are examined.

In the study, al-Bayḍāwī's relevant interpretations and Ibn Kemal Pasha's criticisms are examined by using descriptive, comparative, and analytical methods. The criticisms are identified and classified according to their common characteristics. Under each type of criticism, the issues of ilāhiyyāt are examined first, followed by those of nubuwwa. When there is more than one issue in the same field, the order of subjects in kalām literature is followed. Ibn Kemal Pasha's tafsīr and relevant treatises are also examined in order to determine the continuity and intellectual background of his criticisms.

The findings show that Ibn Kemal Pasha's criticisms can be classified under five main headings: control of evidence, logical consistency, conceptual analysis, sectarian attribution, and the theological effect of the conclusion. It is seen that Ibn Kemal Pasha often criticizes not the final theological conclusion itself, but the evidence and reasoning used to reach that conclusion. He also examines the use of concepts, the accuracy of sectarian attributions, and the theological consequences of some interpretations. In addition, he re-evaluates some interpretations related to Muʿtazilī thought.

The study shows that Ibn Kemal Pasha's gloss does not remain at the level of explaining al-Bayḍāwī's views, but also includes critical evaluations of these views. The classification of these theological criticisms according to their scholarly criteria contributes to a better understanding of the critical character of tafsīr ḥāshiyas and the relationship between tafsīr and kalām in the Ottoman scholarly tradition.

Keywords: Tafsīr, Ḥāshiya, Kalām, Ilāhiyyāt, Nubuwwa.

❁❁❁

Giriş

Tefsir literatüründe önemli bir yere sahip olan şerh ve hâşiyeler, uzun süre açıklayıcı ve nakilci metinler olarak değerlendirilmiştir.[1] Ancak son dönem araştırmaları, hâşiyelerin eleştirel tartışmalar üreten ve ilmî birikimi yeniden yorumlayan dinamik bir yapı taşıdığını göstermektedir.[2] İbn Kemal Paşa'nın (ö. 940/1534) *Envâru't-Tenzîl* üzerine kaleme aldığı hâşiye de bu geleneğin dikkat çekici örneklerinden biridir.[3] Özellikle kelâmî meselelerde ortaya koyduğu

1 Ali el-Ammârî, "fi Mevkibi'n-nahda", *Mecelletü'r-Risâle* 1015 (1952), 36-39; Abdülmüteâl es-Saîdî, *el-Müceddidûn fi'l-İslâm mine'l-karni'l-evvel ile'r-râbiʿ ʿaşer: 100 H - 1370 H.* (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1996), 183-195; Ignaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Azmi Yüksel - Rahmi Er (Ankara: İmaj, ts.), 155-156; Fazlurrahman, *İslam ve Çağdaşlık*, çev. Alparslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbaşoğlu (Ankara: Ankara Okulu, 2018), 100-101.

2 Harun Anay, "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", *Dergah Dergisi* VII/76 (Haziran 1996), 11-13; İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not* (İstanbul: Dergâh, 2022), 31.

3 Osmanlı'nın önde gelen alimlerinden İbn Kemal Paşa, farklı ilim dallarındaki yetkinliğiyle tanınmaktadır. Telifât konusunda velûd bir müellif olan İbn Kemal Paşa, müfessir yönüyle de müstakil bir tefsir, birçok risâle, Ḥâşiyetü'l-Keşşâf li's-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî üzerine

eleştiriler, İbn Kemal Paşa'nın *Envâr* hâşiyesinin eleştirel ve tartışmacı yönünü görünür kılmaktadır.

Envâr'ın *Keşşâf*'tan yoğun biçimde etkilenmiş olması, Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) yorumlarında kelâmî meselelerin önemli bir yer edinmesine yol açmıştır. Bu durum, sonraki dönem âlimlerinin Beyzâvî'ye yönelik değerlendirmelerinde kelâmî tartışmaların merkezî bir konuma taşınmasını beraberinde getirmiştir. Kelâm sahasında da güçlü bir birikime sahip olan İbn Kemal Paşa,[4] hâşiyesinde Beyzâvî'nin yorumlarını açıklamakla yetinmemiş, delilin kontrolü, mantıksal tutarlılık, kavram analizi, mezhep nispeti ve sonucun itikadî etkisi bakımından eleştirel bir incelemeye tâbi tutmuştur.[5]

Tefsir ile kelâm arasındaki ilişki, her iki disiplinin konu, yöntem ve ilmî dayanaklar bakımından kesiştiği alanlar üzerinden çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır. Abdulhamit Birışık, bu ilişkinin temelini Kur'an'ın, ulûhiyyet, nübüvvet ve âhiret gibi kelâmın temel meselelerini ihtiva etmesinde görmekte ve kelâmî tartışmaların erken dönemlerden itibaren tefsir literatürüne yansıdığına dikkat çekmektedir.[6] Enes Büyük, tefsirin diğer ilimlerle ilişkisini istimdâd kavramı çerçevesinde ele almış, müfessirlerin tefsir için gerekli gördükleri ilimleri kronolojik olarak incelemiştir. Bu kapsamda kelâm da tefsirin yararlandığı ilimler arasında değerlendirilmiştir.[7] Şükrü Maden, tefsir ve kelâm arasındaki karşılıklı ilişkiyi ele alarak bu iki ilmin birbirlerinin gelişimine katkı sağladığını, istivâ, ismet ve şefaat me-

ve Beyzâvî'nin Envârü't-tenzîl adlı eserine hâşiyeler kaleme almıştır. Bk. Nihal Atsız, "Kemalpaşa-Oğlu'nun Eserleri I", *Şarkiyat Mecmuası* 6 (1966), 84-92.

4 İbn Kemal Paşa'nın Kelâm ilmi ile ilgili kaleme aldığı eserlerinin listesi için bk. Atsız, "Kemalpaşa-Oğlu'nun Eserleri I", 111-112; Nihal Atsız, "Kemalpaşa-Oğlu'nun Eserleri II", *Şarkiyat Mecmuası* 7 (1972), 83-106; İbn Kemal Paşa'nın matbû risaleleri için bk. Şemseddin Ahmed b Süleyman b Kemâl Kemâlpaşazâde (İbn Kemâl), *Mecmûu Resâil'il-Allâme İbn Kemal*, thk. Hamza el-Bekrî vd. (İstanbul: Darü'l-Lübâb, 2022).

5 Güçlü ilmî birikiminin yanında tenkitçi yönüyle de öne çıkan İbn Kemal Paşa, bu yaklaşımını tefsir, hâşiye ve risâlelerinde açık biçimde ortaya koymuştur. Bk. Mehmed Mecdî Efendi, *Hadâiku'ş-Şekâik*, haz. Bilal Alpaydın - Fatih Odunkıran (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 2/103; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü'l-Müfessirin* (İstanbul: Ravza, ts.), 2/636/637; Mustafa Kılıç, *İbn-i Kemâl Hayatı, Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu (873/1468-69) Ö. (940/1534)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1981), 39-41.

6 Abdulhamit Birışık, "Tefsir İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi", *İslâmî İlimlerde Metodoloji– IV Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 17-102.

7 Enes Büyük, "Tefsirde İstimdâd: Klasik Dönemde Tefsirin İlişkili Görüldüğü İlimler", *Trabzon İlahiyat Dergisi* V/2 (2018), 367-409.

seleleri üzerinden kelâmî tartışmaların tefsirlere yansımalarını incelemiştir.[8] Melikşah Sezen de müfessirin itikadî birikiminin tefsir faaliyetini şekillendirdiğine dikkat çekerek kelâmî tartışmaların mütekellimlerin kaleme aldığı tefsirlerde ve bunlar üzerine yazılan şerh ve hâşiyelerde derinleştiğini belirtmektedir.[9] Ahmet Sait Arık, tefsir mukaddimeleri üzerinden tefsir-kelâm ilişkisinin mahiyetini incelemiş, bu ilişkinin mevzû, mebâdî ve mesâil düzeylerinde gerçekleştiğini ortaya koymuştur.[10]

Tefsir-kelâm ilişkisini belirli meseleler ve eserler üzerinden inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Ferruh Kahraman, Hz. Âdem'in yasak ağaca yaklaşması meselesini müfessir ve mütekellimlerin yaklaşımları çerçevesinde ele alarak nübüvvet ve ismet konularındaki kelâmî kabullerin ilgili ayetlerin yorumuna yansımalarını incelemiştir.[11] Muhammed Coşkun, Enbiyâ sûresi 23. ayet özelinde kelâmî tartışmaların özellikle müteahhir dönem tefsirlerine etkisini incelemiş, ayetin siyak ve nüzûl bağlamı ile kelâmî yorumlar arasındaki ilişkiyi değerlendirmiştir.[12] Burcu Dilek ise İsmail Konevî'nin (ö. 1195/1781) *Envâru't-Tenzîl* hâşiyesinde kesb nazariyesini ele alarak müellifin müteahhir Mâtürîdî düşünceye dayanan kabullerinin te'vil faaliyetini ve Beyzâvî'ye yönelik bazı itirazlarını şekillendirdiğini ortaya koymuştur.[13] Zakir Demir, Enbiyâ sûresi 22. ayet bağlamında müfessirlerin vahdâniyeti temellendirmede kullandıkları istidlâl yöntemlerini kronolojik olarak incelemiş ve bu çerçevede tefsir-kelâm ilişkisini değerlendirmiştir.[14] Muhammed Emşîş ve Mustafa eş-Şüveyhî Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîḥu'l-gayb*'ında tefsir-kelâm ilişkisini incelemiş, Râzî'nin vahiy ile aklı

[8] Şükrü Maden, "Usûl-i Selâse Açısından Tefsir-Kelam İlişkisi", *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi* (Karabük Üniversitesi, 2018), 1067-1083.

[9] Sezen Melikşah, *İlm-i Kelam ve Diğer İlimlerle İlişkileri,* (İstanbul: Kayıhan, 2020), 89-95.

[10] Ahmet Sait Arık, *Tefsir Mukaddimeleri Bağlamında Tefsir-Kelâm İlişkisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021).

[11] Ferruh Kahraman, "Bir Tefsir-Kelam Problemi: Hz. Âdem'in Yasak Ağaca Yaklaşması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI/27 (2013), 191-226.

[12] Muhammed Coşkun, "İlâhî Fiillerin Nedenliliği Bağlamında Tefsir-Kelâm İlişkisi", *İslam Araştırmaları Dergisi* 35 (2017), 41-70.

[13] Burcu Dilek, *Tefsir-Kelam İlişkisi -İsmail Konevî'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesinde Kesb Nazariyesi-* (Ankara: İlâhiyât, 2022).

[14] Zakir Demir, "Enbiyâ Sûresinin 22. Âyeti Bağlamında Allah'ın Vahdâniyet Önermesine İlişkin Müfessirlerin Mülahazaları ve Bunların Tahlili", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 62 (2024), 204-223.

bütünleştiren tefsir anlayışını ve kelâmî yöntemin tefsire yansımalarını ortaya koymuştur.[15]

İbn Kemal Paşa'nın kelâmî eleştirileri özelinde yapılan çalışmalar ise daha çok onun Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Mu'tezile'ye yönelik tenkitleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Fatma Çakır, İbn Kemal Paşa'nın Zemahşerî'ye yönelik eleştirilerini Bakara sûresi bağlamında inceleyerek ilâhiyyât ve sem'iyyâta ilişkin tenkitlerini değerlendirmiştir.[16] İsrâ Ali Mahmud Ramazân da Âl-i İmrân sûresinden Tevbe sûresinin sonuna kadar Zemahşerî'ye yönelttiği eleştirileri incelemiş ve bu çerçevede muhtelif ilâhiyyât ile sem'iyyât konularını ele almıştır.[17] Hüseyin Çiçek ise İbn Kemal Paşa'nın tefsirindeki Mu'tezile eleştirilerine yer vermiştir.[18] Mevcut literatür birlikte de-

[15] Muhammed Emşîş - Mustafâ eş-Şüveyhî, "el-Mukârabâtü'l-menheciyye beyne ilmi't-tefsîr ve ilmi'l-kelâm: Fahreddin er-Râzî enmûzecen", *Mecelletü Dirâsât fi'l-Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye* 9/6 (2026), 178-192.

[16] Fatma Çakır, *Te'akkubât-u İbn Kemâl Paşa fî Tefsirihî ala'z-Zemahşerî fi'l-Keşşâf: Sûretu'l-Bakara enmûzecen : dirâse tahlîliyye* (Amman: Câmiatu'l-Ulûmu'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, Basılmamış Doktora Tezi, 2021), 131-156.

[17] İsrâ Ali Mahmud Ramazân, *Te'akkubât-u İbn Kemâl Paşa fî tefsirihî ala ârâihi'l-letî zekeraha'z-Zemahşerî fî tefsirihi'l-Keşşâf min sûreti âli imrân ilâ nihâyeti's-sûreti'-tevbe* (Amman: Câmiatu'l-Ulûmu'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, Basılmamış Doktora Tezi, 2022), 163-185.

[18] Hüseyin Çiçek, *Şeyhülislam İbn Kemal Paşa Tefsirinde Mu'tezile Eleştirisi* (Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Bu bağlamda Maden'in, Kemalpaşazâde'nin Beyzâvî'ye yönelik eleştirilerinden hareketle bazı tefsir ilkelerini ele aldığı çalışmasını da zikretmek gerekir. Söz konusu çalışma tefsir ilkelerine odaklanırken, bu makalede eleştirilerin kelâmî boyutu ve dayandığı ilmî ölçütler incelenmektedir. Bk. Şükrü Maden, "Beyzâvî'ye Eleştirileri Bağlamında Kemalpaşazâde'nin Bazı Tefsir İlkeleri", *Kemalpaşazâde: Felsefe-Din-Edebiyat Araştırmaları*, 2022, 319-328; İbn Kemal Paşa'nın Envâru't-Tenzîl hâşiyesini doğrudan konu edinen çalışmalardan biri Ersin Çelik'e aittir. Çelik, hâşiyeyi izah, tenkit ve muhâkeme yönleriyle incelemiş; özellikle Beyzâvî, Zemahşerî ve el-Keşşâf şârihlerine yönelik eleştiriler üzerinde durmuştur. Bununla birlikte çalışmada kelâmî tenkitler müstakil ve sistematik bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Ersin Çelik, "İzah, Tenkit ve Muhâkeme: İbn Kemâl Paşa'nın Envâru't-tenzîl Hâşiyesi", *Uluslararası Kemalpaşazâde (İbn Kemal) Sempozyumu Bildirileri*, 2 Cilt (Ankara: Fecr, 2022), 277-296; İbn Kemal Paşa'nın Envâru't-Tenzîl Hâşiyesinde Beyzâvî'ye Eleştirileri başlıklı doktora tezinde İbn Kemal'in dil, tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân alanındaki eleştirileri incelenmiştir. Bu makale ise tezden farklı olarak ilâhiyyât ve nübüvvet meselelerindeki kelâmî tenkitlere odaklanmakta; bu tenkitleri dayandıkları ilmî ölçütler bakımından yeniden tasnif ederek değerlendirmektedir. Fatma Eren, *İbn Kemal Paşa'nın Envâru't-Tenzîl Hâşiyesinde Beyzâvi'ye Eleştirileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2025); İbn Kemal Paşa'nın kelâmî görüşleri ise birçok çalışmaya konu olmuştur. Bunlardan öne çıkanları şunlardır: Sayın Dalkıran, *İbn-i Kemâl'e Göre Ehl-i Sünnet Düşüncesi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2021); Şenol Öçal, *Kemal Paşazâde'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: Kültür Bakanlığı yayınları, 2000); Seyit Bahçıvan, *İbn Kemâl Bâşâ ve ârâuhu'l-kelâmiyye* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2002); Ali Öğe, *Şeyhu'l-İslam İbn Kemal ve Sünnilik Anlayışı* (Konya: Hüner, 2011); Ömer Mahir Alper, *İnsan ve Varlık: Kemalpaşazâde Bağlamında Bir Tasavvurun Yeniden İnşası* (İstanbul: Klasik, 2021); Kemalpaşazâde, *Zihnî Varlık: el-Vücûdü'z-Zihnî Risâlesi ve Bir İnceleme*, çev. Cihan Özaykan (İstanbul: Ketebe, 2022); Murat Demirkol (ed.), *Kemalpaşazâde: Felsefe-Din-Edebiyat Araştırmaları* (An-

ğerlendirildiğinde, İbn Kemal Paşa'nın Beyzâvî'ye yönelik eleştirileri çeşitli açılardan incelenmiş olmakla birlikte, kelâmî tenkitlerini ilâhiyyât ve nübüvvet meseleleri üzerinden ve bu tenkitlerde başvurulan ilmî ölçütler bakımından sistematik biçimde tasnif eden müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Bu çalışma, İbn Kemal Paşa'nın *Envâr* hâşiyesinde geliştirdiği kelâmî eleştirilerin dayandığı ilmî ölçütleri ve temel eleştiri eksenlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Kelâmî tenkitlerin genişliği ve makalenin hacim sınırı nedeniyle çalışma ilâhiyyât ve nübüvvet meseleleriyle sınırlandırılmış, sem'iyyât kapsam dışında bırakılmıştır. Bu iki alanın hâşiyede farklı kelâmî tartışma ve tenkit biçimlerini birlikte değerlendirmeye imkan vermesi sebebiyle mârifetullah, muvâfât, iman-amel ilişkisi, rü'yetullah, peygamber-gayb ilişkisi, nübüvvet delilleri, efdaliyet ve ismet gibi meseleler incelemeye dahil edilmiştir.

Çalışmada, Süleymaniye Kütüphanesi 153 numaralı yazma eser esas alınmıştır.[19] Araştırmada betimleyici, mukayeseli ve analitik yöntemler birlikte kullanılmış, Beyzâvî'nin ilgili yorumları ile İbn Kemal Paşa'nın bunlara yönelttiği tenkitler karşılaştırılmış ve tenkitler ortak özelliklerine göre tasnif edilmiştir. Her bir eleştiri türü altında önce ilâhiyyât, ardından nübüvvet meselelerine yer verilmiş, aynı alanda birden fazla mesele bulunması hâlinde ise kelâm literatüründeki konu sıralaması esas alınmıştır. Ayrıca müellifin tefsiri ve ilgili risâleleri de incelemeye dahil edilerek eleştirilerinin sürekliliği ve fikrî arka planı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Hâşiyenin sûre hâşiyesi niteliğinde olması ve belirli ayetleri kapsaması çalışmanın temel sınırlılığını oluşturmaktadır.

kara: Fecr, 2022); Murat Demirkol (ed.), *Uluslararası Kemalpaşazâde (İbn Kemal) Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Fecr, 2022), İbn Kemal Paşa'nın müfessir ve kelâmcı kimliğinin farklı yönlerini ele alan Uluslararası Kemalpaşazâde (İbn Kemal) Sempozyumu bildirileri ile Kemalpaşazâde Felsefe–Din–Edebiyat Araştırmaları adlı editörlü eser, İbn Kemal literatürüne önemli katkılar sunmaktadır. bk.

19 Nihal Atsız'ın bu nüshayı en iyi nüsha olarak kabul etmesi hakkında bk. Atsız, "Kemalpaşa-Oğlu'nun Eserleri I", 88; İncelenen hâşiye, Bakara sûresinin 21-96. ayetlerini kapsamaktadır. İtimat edilen nüshalarda 41-50. ayetler yer almamaktadır. Birden fazla hâşiye nüshasında bu ayetlere ayrılan sayfaların müellif tarafından boş bırakıldığı belirtilmiştir. Bk. İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl alâ Evâil-i Tefsîri'l-Beydâvî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 00153, 62b; Şemseddin Ahmed b Süleyman b Kemâl Kemâlpaşazâde (İbn Kemâl), *Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Tevîl* (Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 00596-001), 53a-53b; İbn Kemal Paşa'nın Envâr hâşiyesi nüshaları hakkında bk. Eren, *İbn Kemal Paşa'nın Envâru't-Tenzîl Hâşiyesinde Beyzâvî'ye Eleştirileri*, 53-59.

1. Delilin Kontrolü

İbn Kemal Paşa'nın eleştirilerinde öne çıkan ilk husus, ileri sürülen görüşün dayandığı delilin ulaşılan sonucu temellendirmeye elverişli olup olmadığının sorgulanmasıdır. Bu çerçevede müellif hâşiyesinde özellikle iman-amel ilişkisi ve rü'yetullah meselelerinde delillerin kapsamını ve delâlet gücünü denetlemektedir.

İman-amel ilişkisi, erken dönemden itibaren amelin imanın bir parçası olup olmadığı ve amelsiz imanın kurtuluş için yeterli sayılıp sayılmayacağı ekseninde tartışılmıştır.[20] Kur'an'da iman ile salih amelin birlikte zikredilmesi de bu tartışmanın temel dayanaklarından biridir.[21]

Bu bağlamda Beyzâvî, Bakara sûresinin 25. ayetinde yer alan "اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ" "İman *edenler ve salih ameller işleyenler*"[22] ifadesinde geçen "الصَّالِحَاتِ"ın imana atfını, amelin iman kavramının dışında bulunduğuna delil olarak değerlendirmektedir. Zira bir şey ne kendisine ne de kendi içinde yer alan bir unsura atfedilir. Bu gerekçeden hareketle Beyzâvî, "amel, imanın cüzü değildir" sonucuna ulaşmaktadır.[23]

İbn Kemal Paşa, Beyzâvî'nin bu konudaki yaklaşımını iki farklı ihtimal çerçevesinde ele almaktadır: Birincisi, eğer Beyzâvî bütün farz ve mendup dahil salih amellerin imanın dışında olduğunu kastetmişse, bu durumda bir problem yoktur. Çünkü mendupların imanın cüzü olmadığı hususu zaten açıktır. İkincisi ise eğer Beyzâvî, farz olan amellerin de imanın dışında olduğunu kastetmişse -ki tartışmanın asıl noktası burasıdır- bu iddia edilen delilden yoksundur. Zira "الصالحات" kelimesinin farz amellerle sınırlandırıldığına dair kesin ve bağlayıcı bir delil bulunmamaktadır. İbn Kemal Paşa, farz ve mendup amelleri birlikte kapsayan "genel anlamdaki amelin" imandan sayılmamasının, onun özel bir kısmının da (farzların) imandan sayılmamasını zorunlu kılmadığını vurgular. Bu nedenle "salih ameller" kavramı, genel olarak imandan ayrı bir unsur kabul

[20] Murat Sülün, *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman Amel İlişkisi* (Ensar, 2015), 151-170.

[21] Ömer Aydın, "İman ve İslâm", *Sistematik Kelâm*, ed. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret, 2022), 383-386.

[22] el-Bakara 2/25.

[23] "ولذلك قلما ذكرا منفردين وفيه دليل على أنها خارجة عن مسمى الإيمان، إذ الأصل أن الشيء لا يعطف على نفسه ولا على ما هو داخل فيه" Nâsırüddîn Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-teʾvîl* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2001), 1/46.

edilebilse de bu amellerin özel bir bölümü olan farzların imanın kapsamına dahil olması mümkündür.[24]

İman-amel ilişkisine temas eden çeşitli risâlelerinde İbn Kemal Paşa'nın imanı amelden kesin bir şekilde ayırdığı ve yapılan araştırmalarda bu yaklaşımın ortaya konulduğu görülmektedir.[25] Nitekim İbn Kemal Paşa, tefsirinde Bakara sûresinin 25. ayetinde imanın yanında salih amelin zikredilmesini, her ikisinin de birlikte kurtuluş ve sevabın gerçekleşmesine bağlı iki unsur olmalarıyla açıklamaktadır. Ancak bu durumun salih amelden soyutlanmış olan salt imanın da kurtarıcı olmasına aykırılık teşkil etmediğine de dikkat çekmektedir.[26] Netice itibarıyla İbn Kemal Paşa, amelin gerekliliğine işaret etmekle birlikte, kurtuluş için amelin zorunlu bir unsur olması gerektiği görüşüne açıkça karşı çıkmaktadır.

Bu çerçevede onun "Özel bir kısmının da imandan sayılmamasını gerektirmez." ifadesi, farz amelleri doğrudan imanın bir parçası olarak kabul ettiğini değil, Beyzâvî'nin söz konusu ayetten hareketle ulaştığı genellemeyi problematize ettiğini göstermektedir. Nitekim farz amelleri imanın bir cüzü sayan görüş, hadisçilerden bir gruba nispet edilmekte olup,[27] İbn Kemal Paşa'nın burada amacı bu görüşü benimsemek değil, ilgili delilin söz konusu sonucu temellendirme gücünü tartışmaya açmaktır.

İman ile amel arasındaki ilişkinin cennete girmeyle bağlantısı, kelâmî literatürde farklı şekillerde temellendirilmiş olup, ilgili ayetlerin yorumlanmasında belirleyici bir zemin teşkil etmektedir. Kur'an'da iman edip salih amel işleyenlerin cennete gireceklerinin vaat edildiği ayetler, Mu'tezilî düşüncede *aslah* ilkesi çerçevesinde yorumlanmıştır. Bu yaklaşıma göre iman ile salih amel, cennete girmenin birbirini tamamlayan iki temel şartını teşkil etmektedir. Cennete girmeyi Allah'ın adaleti çerçevesinde yorumlayan bu düşünceye göre amel karşılığında cennete girmek kazanılmış bir haktır. Buna karşı Ehl-i sünnet, Câsiye sûresinin 30. ayeti ve Hz. Pey-

[24] İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 25b.

[25] İbn Kemal Paşa'nin iman amel ilişkisine yaklaşımı hakkında bk. Öçal, *Kemal Paşazâde'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, 268-273; Öğe, *Şeyhu'l-İslam İbn Kemal ve Sünnilik Anlayışı*, 176; Sayın Dalkıran, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1997), 136-139.

[26] Şemseddin Ahmed İbn Kemal Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Bâşâ*, thk. Mahir Edib Habbûş (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2018), 1/112.

[27] Öçal, *Kemal Paşazâde'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, 271; Öğe, *Şeyhu'l-İslam İbn Kemal ve Sünnilik Anlayışı*, 174-175.

gamber'in "Hiç kimse ameliyle cennete giremez."[28] sözünde olduğu gibi, cennete girmeyi iman ve amele ilave olarak Allah'ın lütfu ve rahmetine bağlamış; Allah için bir zorunluluk olduğu iddiasına karşı çıkmıştır. Salih amellerin cennetteki derecenin belirlenmesinde etkili olduğu düşünülmektedir.[29] Bu bağlamda Zemahşerî de (ö. 538/1144) tefsirinde cennet için iman ve salih amelin şart olduğunu belirten bir görüşe yer vermiştir.[30]

Beyzâvî ise meseleyi Ehl-i sünnet perspektifi içerisinde değerlendirmekle birlikte, ayetteki ifadeleri hak ediş fikriyle ilişkilendirmiştir. Bakara sûresinin 25. ayetinde geçen " وَبَشِّرِ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ" "*İman eden ve iyi işler yapanlara, kendileri için cennetler bulunduğu müjdesini ver*."[31] cümlesindeki "هم" ifadesinde yer alan "ل" harfi Beyzâvî'ye göre müminlerin iman ve salih amelleri sebebiyle cenneti hak etmelerine delâlet etmekle birlikte, bu hak ediş amelin zâtî bir karşılığı olmayıp Allah'ın vaadi ve takdiriyle ilişkilidir. Ayrıca bu vaadin gerçekleşmesi, söz konusu iman ve amelin ölüm anına kadar devam etmesi şartına bağlıdır. Beyzâvî bu kanaatini, " وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ" "*İçinizden kim dininden döner ve kâfir olarak ölürse…*"[32] ayetiyle temellendirmektedir.[33]

Beyzâvî'nin cenneti hak etmek için iman ile salih amelin hayat boyunca sürdürülmesini gerekli gören yaklaşımını eleştiren İbn Kemal Paşa'ya göre belirleyici olan, bu süreklilik değil, kişinin küfür

[28] el-Câsiye 45/30.

[29] Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ᾽ ve'n-nihal* (Mektebetü's-Selâm el-᾽Âlemiyye, ts.), 3/99-100; Ebû Abdillah (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn Fahreddin Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1981), 27/273-274; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Müfhim lima eşkele min telhisi Kitâbi Müslim*, thk. Muhyiddin Dîb Müstû vd. (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996), 7/139; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîh-i Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. (Beyrut: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991), "Sıfatü'l-kıyâme", 78 (4/2171); Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Sahîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî* (Kahire: el-Matbaatü'l Mısriyye bi'l-Ezher, 1929), 17/159-160; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Muhibbüddin el-Hatîb (el-Matbaatü's-Selefıyye, ts.), 3/35, 11/296.

[30] Mahmûd ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ᾽an hakâ᾽ikı gavâmizi't-tenzîl ve ᾽uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te᾽vîl* (Beyrut: Dârü İhyâ Türâsi'l-Arabî, 2001), 1/135.

[31] el-Bakara 2/25.

[32] el-Bakara 2/217.

[33] " واللام في لَهُمْ تدل على استحقاقهم إياها لأجل ما ترتب عليه من الإيمان والعمل الصالح، لا لذاته فإنه لا يكافئ النعم السابقة، فضلاً عن أن يقتضي ثواباً وجزاء فيما يستقبل، بل بجعل الشارع، ومقتضى وعده تعالى لا على الإطلاق، بل بشرط أن يستمر عليه حتى يموت" Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/46.

üzere ölmemesidir. Bu çerçevede hüküm, amelin devamlılığına değil, son hâlin imanla gerçekleşmesine bağlanır.[34] İbn Kemal Paşa, tefsirinde de ayetteki "هم" ifadesinin tahsis bildirdiğini kabul etmekle birlikte, bunun cennetin kişisel bir hak ediş anlamına gelmediğini, sadece cennetteki yüksek dereceler için geçerli olduğunu belirtir. Dolayısıyla nasların, cennete girişi amele bağlamadığını, amelin ancak dereceleri belirlemede etkili olduğunu vurgular.[35]

İbn Kemal Paşa'nın iman-amel ilişkisi bağlamında delâlet gücünü sorguladığı bir diğer görüş, Bakara sûresinin 82. ayetine ilişkindir. Ayette yer alan "وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُوْلَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ" "*İman edip hayırlı işler yapanlara gelince, onlar da cennetliktirler.*"[36] ifadesinde iman ve salih amel birlikte zikredilmektedir. Beyzâvî, burada da salih amelin imana atfedilmesini onun iman kavramının dışında bulunduğuna delil olarak değerlendirmekte ve önceki yaklaşımını sürdürmektedir.[37]

İbn Kemal Paşa ise bu çıkarımın, atıfta matufun matuf aleyhin hükmüne dahil olmaması kuralına dayandığını, ancak bu yaklaşımın Kur'an'daki diğer örneklerle geçersiz kılındığını belirtmektedir. Nitekim Beyyine sûresinin 5. ayetinde yer alan "وَما أُمِرُوا إِلاَّ لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلاةَ"[38] ifadesinde namaz, ibadete atfedilmiştir. Bu durumda, Beyzâvî'nin mantığıyla hareket edildiğinde, namazın ibadetten ayrı bir unsur olarak değerlendirilmesi gerekir ki bu açıkça doğru değildir.[39] Görüldüğü üzere İbn Kemal Paşa, Beyzâvî'nin bu delillendirmesinin salt atıf kaidesine dayanması sebebiyle metodolojik açıdan problemli olduğunu ileri sürmekte ve bu yaklaşımı eleştiriye tâbi tutmaktadır.

İbn Kemal Paşa'nın delilin kapsamını ve delâlet gücünü sorguladığı bir diğer mesele rü'yetullahtır. Allah'ın dünyada ve ahirette kulları tarafından görünmesini ifade eden rü'yetullah, Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasındaki ihtilaflı konular arasında yer almaktadır. Mu'tezile, teşbih ve tescîme yol açacağı için tamamen karşı çıkar-

[34] İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 25b-26a.
[35] İbn Kemal Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Bâşâ*, 1/112.
[36] el-Bakara 2/82.
[37] "وعطف العمل على الإيمان يدل على خروجه عن مسماه" Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/77.
[38] el-Beyyine 98/5.
[39] İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 109b.

ken, Ehl-i sünnet ise dünyada mümkün, ahirette de gerçekleşeceğini savunmaktadır.[40]

Bu tartışmada delil getirilen ayetler arasında iman için Allah'ın görünmesini şart koşan İsrailoğulları'nı yıldırım çarpmasını konu edinen Bakara sûresinin 55. ayeti yer almaktadır. Rü'yetullahı reddedenlere göre Allah'ı görmek mümkün olsaydı yıldırım çarpma olayı gerçekleşmezdi. Beyzâvî bu bağlamda ayette geçen " فَاَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ" "*hemen sizi yıldırım çarpmıştı.*"[41] lafzını bu bakış açısıyla değerlendirerek yıldırım çarpmasının sebebini imkânsız bir talep olan rü'yetullahın istenmesi olarak izah etmektedir.[42] Ayrıca rü'yetullahın keyfiyetten münezzeh bir şekilde ahirette müminler için dünyadaki bazı hallerde de enbiya için mümkün olabileceğini belirtmektedir.[43] İbn Kemal Paşa'ya göre yıldırım çarpmasının sebebi, rü'yetullah talebinin imkânsız olması değil, bu konudaki ısrardır. Rü'yetullahın caiz olması nedeniyle Beyzâvî'nin "وطلب المستحيل" teviline ihtiyaç bulunmadığını, hatta bu yorumun isabetli görülmediğini, çünkü delilsiz tahsis babından olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Hz. Musa da A'râf sûresinde geçtiği üzere Allah'ı görmek istemiştir.[44] Ona göre Zemahşerî'nin kendi düşüncesini ispatlarken yıldırım cezasının, Hz. Musa'nın getirdiği delillere rağmen kavminin rü'yetullahta ısrar etmesinden sonra gerçekleştiğini vurgulamasının da cezanın rü'yetullahın imkânsızlığına değil bu konudaki inada

[40] Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-ʿadl*, thk. Emîn el-Hûlî vd., ed. Tâhâ Hüseyin (Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Terceme ve't-Tıbaa ve'n-Neşr, ts.), 4/139; Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 3/60-62; Muhammed el-Kurtubî, *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kurʾân*, thk. Ahmed Berdûnî - İbrâhim Ettafeyyiş (Kahire, 1987), 1/403; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, thk. Abdullah Abdulmuhsin Türki (Merkezu Hecr li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2015), 2/315-317.

[41] el-Bakara 2/55.

[42] "لفرط العناد والتعنت وطلب المستحيل" Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/68.

[43] "بل الممكن أن يرى رؤية منزهة عن الكيفية، وذلك للمؤمنين في الآخرة ولأفراد من الأنبياء في بعض الأحوال في الدنيا" Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/68; İbn Kemal Paşa hâşiyesinde Mâtürîdî'nin de (ö. 333/944) görüşlerine yer vererek iddiasını temellendirmektedir. İmam Mâtürîdî'ye göre İsrailoğulları'na yıldırım çarpması rü'yetullahı inkar için değil bilakis ispatı için delildir. Zira Hz. Musa, onların Allah'ı görme isteklerini nehyetmemiş hatta kendisi de görmek istemiştir. Onlar irşad amacıyla değil inatla ve direnerek Allah'ı görmek istemişler bunun üzerine Hz. Musa inatlarına karşı çıkmış ve netice olarak azap inmiştir. Bunlara ilave olarak sahâbe de Hz. Peygamber'e Allah'ı görüp göremeyeceklerini sormuş, Hz. Peygamber bu sorudan menetmemiştir. Bk. İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 65-66; Ayrıca bk. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî - Teʾvîlâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 1/466; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/169-170; Ebû Hafs Necmeddîn en-Nesefî, *et-Teysîr fî ʿilmi't-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habbûş (İstanbul-Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2019), 2/192.

[44] el-A'râf Sûresi 7/143.

yönelik olduğunu teyit etmektedir.[45] İbn Kemal Paşa, Beyzâvî'ye yönelttiği bu itirazı tefsirinde de "Yıldırım çarpmasının nedeni, istenilenin imkânsızlığından değil bilakis itiraz ve taannüt/inatlaşmaları nedeniyledir" ifadeleriyle isim vermeksizin eleştirmektedir.[46]

İbn Kemal Paşa, Beyzâvî'nin, "Peygamberlerin dünyada Allah'ı görebileceği" yönündeki görüşünü de Ehl-i sünnet arasındaki görüş ayrılıklarına işaret ederek tenkit etmektedir. Zira sahâbenin de mi'râc gecesi Hz. Peygamber'in Allah'ı görüp görmediği hususunda ihtilafa düştüğü bilinmektedir. Bu nedenle Teftâzânî (ö. 792/1390), *Şerhü'l-Akâid*'de bu ayeti rü'yetullahın mümkün olmasının delili olarak kabul etmiş, ama gerçekte olup olmadığı konusundaki ihtilafa dikkat çekmiştir.[47]

2. Mantıksal Tutarlılık

İbn Kemal Paşa, delilin yeterliliğini sorgulamanın yanı sıra delilden sonuca ulaşma biçiminin mantıksal tutarlılığını da denetlemektedir. Özellikle sonucu öncüllerde varsayan çıkarımlara yönelik itirazları, istidlâlin yapısını eleştirel bir incelemeye tâbi tuttuğunu göstermektedir. Bu yaklaşımın örneklerinden biri mârifetullah meselesinde belirginleşmektedir.

İslâm âlimleri mârifetullahın zorunlu olduğunu ve mârifetullahın elde edilmesinde nazarın temel bir yöntem teşkil ettiğini belirtmişlerdir.[48] Bu çerçevede, basit tefekkürün yeterliliği ile derin ve sistemli düşünmenin gerekliliği arasındaki tartışma, İbn Kemal Paşa'nın Beyzâvî'ye yönelttiği eleştirilerde açıkça görülmektedir.

Bakara sûresinin 21. ayetinde geçen "رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ" "Sizi *yaratan Rabbinize*"[49] ifadesi hakkında, bu hakikatin, muhatapların nezdinde

[45] Konevî de aynı eleştiriyi hâşiyesinde Beyzâvî'ye yöneltmiştir. Bk. Dilek, *Tefsir-Kelam İlişkisi*, 1-187.

[46] "لا لإستحالة المسؤول بَلْ سألوا سؤال تعنت" İbn Kemal Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Bâşâ*, 1/187.

[47] İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 66a; İbn Kemal Paşa'nın mi'rac gecesi rü'yetullahın gerçekleştiği hususunda sahabenin ihtilaf ettiği hususu hakkında görüşleri için bk. Dalkıran, *İbn-i Kemâl'e Göre Ehl-i Sünnet Düşüncesi*, 177-178.

[48] İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nîsâbûrî el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâtı'i'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd*, thk. Abdürrahîm es-Sâyih - Tevfîk Ali Vehbe (Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 2019), 18; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerîm Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 39; Ayrıca bk. Samet Karahüseyin, *Mu'tezilî Düşüncenin Farklılaşması Kâdî Abdülcebbâr* (Ankara: Araştırma, 2024), 82-83.

[49] el-Bakara 2/21.

önceden sabit ve kabul edilmiş olduğunu ve hatırlatma üslubuyla sevk edildiğini belirtmektedir. Beyzâvî, bu yaklaşımını iki farklı şekilde temellendirmektedir: Birincisi, müşriklerin "Allah" şeklindeki doğrudan ikrarına dayanması, ikincisi ise "*Onlara: 'Sizi kim yarattı?' diye sorsan, mutlaka 'Allah' derler*"[50] ayetinde geçtiği üzere bunun asgari düzeyde bir nazarla kolayca idrak edilebilecek bir hakikat olmasıdır.[51]

Beyzâvî'nin söz konusu bilgiyi muhatabın ikrarına dayandıran ilk görüşü, İbn Kemal Paşa tarafından eleştirilmektedir. Zira Beyzâvî daha öncesinde bu ayetin Hz. Muhammed'in gönderildiği bütün mükellef fırkaları kapsayan hitabın umûmiliğini kabul etmiştir.[52] Bu fırkalar içerisinde Dehriyye[53] ve Seneviyye[54] gibi, Allah'ın yaratmasını bütünüyle reddeden fırkalar da bulunmaktadır. Dolayısıyla Beyzâvî'nin tefsirinde tercih ettiği görüşe göre uygun olan, ikinci görüş "En ufak bir tefekkür ile bu bilgiye sahip olabilecekler-dir." görüşüdür.[55]

İbn Kemal Paşa, Beyzâvî'nin hitaba dair tercihine en uygun olanın ikinci görüş olduğunu belirtmekle birlikte "en ufak bir tefekkürle bu bilginin elde edilebileceği" anlayışına da itiraz etmektedir.[56] Alem üzerindeki yüzeysel bir nazarla Allah'ın bilgisine ulaşmanın mümkün olduğu kanaatini Mü'minûn sûresi 84 ve 85. ayetlerinin tefsirlerinde de sürdüren Beyzâvî, sarîh aklın bireyi az bir düşünmeyle Allah'ın varlığını kabul etmeye zorladığını belirtmektedir.[57] Nitekim Beyzâvî, meşhur kelâm eseri *Tavâliʿu'l-envâr*'ında, mârifetullaha dair ortaya çıkan ihtilafların sahih nazarın terkinden kaynaklandığını ifade etmektedir.[58] Beyzâvî'nin bu yaklaşımı, klasik

---

50 ez-Zuhruf 43/87.

51 Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/41.

52 "والجملة أُخرِجَتْ مخْرَجَ المقرر عندهم، إما لاعترافهم به كما قال الله تعالى وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ أو لتمكنهم من العلم به بأدنى نظر" Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/40.

53 Dehriyye; alemin ezelî olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan materyalist felsefe akımıdır. Bkz. Hayrani Altıntaş, "Dehriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Nisan 2025).

54 Seneviyye; Âlemi birbirine zıt iki kadîm aslın yarattığına inanan din veya mezheplere verilen genel isimdir. Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Seneviyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Şubat 2025).

55 İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 4b.

56 Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/41.

57 "أَنَّ الْعَقْلَ الصَّرِيحَ قَدِ اضْطَرَّهُمْ بِأَدْنَى نَظَرٍ إِلَى الْإِقْرَارِ بِأَنَّهُ خَالِقُهَا" Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/707.

58 Nâsırüddîn Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Tavâliʿu'l-envâr min metâliʿi'l-enzâr*, çev. İlyas Çelebi - Mahmut Çınar (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 46-47.

kelâm geleneğinde bazı âlimler tarafından da farklı şekillerde dile getirilmiştir.[59]

İbn Kemal Paşa'ya göre alemin bir yaratıcısının olduğu az bir düşünceyle idrak edilebilse de tüm varlığın tek bir yaratıcısının olduğunun bilinmesi Beyzâvî'nin de malumu olduğu üzere daha fazla düşünme ile elde edilecek bir ilmi gerektirmektedir.[60] Bununla birlikte İbn Kemal Paşa, kelâm geleneğindeki mârifetullaha ulaştıran nazarî bilginin ancak tam ve sahih bir şekilde gerçekleşmesi gerektiğine işaret etmektedir. Ona göre fâsid ya da yeterli vaktin olmadığı bir nazarla mârifetullaha ulaşmak mümkün değildir.[61] Bu değerlendirme, İbn Kemal Paşa'nın Beyzâvî'nin asgarî nazardan hareketle ulaştığı sonucu yeterli görmediğini ve istidlâlin öncülleri ile sonucu arasındaki ilişkiyi sorguladığını göstermektedir.

İbn Kemal Paşa'nın istidlâlin mantıksal yapısına yönelik eleştirilerinin bir diğer örneği, nübüvvet delillerine ilişkin bir değerlendirmede görülmektedir. Kur'an'ın iʿcâzı ve tehaddî olgusu, nübüvvetin ispatında başvurulan temel deliller arasında yer almakta, Kur'an'ın benzerinin getirilememesi, vahyin ilâhî kaynağı ve Hz. Peygamber'in doğruluğu ile ilişkilendirilmektedir.[62]

Bu bağlamda Beyzâvî'ye göre Bakara sûresinin 23 ve 24. ayetlerinin nübüvvete delâlet eden yönlerinden biri, "Hz. Peygamber'in risâletinden emin olmasaydı muhataplarını Kur'an'ın mislini getirmeye bu denli kesin ve vurgulu bir üslupla davet etmeyeceği" şeklindeki çıkarımdır. Zira böyle bir durumda, muhataplarının meydan

[59] Örneğin iman esaslarının başında mârifetullahı zikreden el-Gazzâlî (ö. 505/1111), akıl payından az bir nasibi olan kişinin az bir düşünmeyle dahi buna ulaşabileceğini belirtmektedir. Mâtürîdî de Allah'ın az bir tefekkürle bilinebileceğini belirtmektedir. Allah'ı bilmenin naklî ve aklî olmak üzere iki yolunun olduğunu savunan İbn Teymiyye (ö. 728/1328), bunun tüm insanlar için az bir düşünceyle gerçekleşeceğini ifade etmektedir. Bk. Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, 10/502; Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Abdülhalim İbn Teymiyye, *Derʾu teʿârużi'l-ʿakli ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Câmiʿatü'l-İmâm Muhammed b. Suʿûd el-İslâmiyye, 1991), 7/302; Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâʾü ʿulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1982), 1/105.

[60] İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 4b.

[61] Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 1/366-381; Ayrıca bk. Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fıkh*, thk. Ömer Süleyman el-Eşkar - Abdülkâdir Abdullah el-Ânî (Gardaka: Dârü's-Safve, 1992), 1/41-52; Kur'ân'ın tehaddî olgusuna dair düşünsel eleştiriler için bk. Zakir Demir, "İslâm Düşüncesinde Âyet ile Tehaddî Yaklaşımı ve Bunun Tahlîli", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/48 (2023), 529-555.

[62] Mustafa Can, "Nübüvvet", *Sistematik Kelâm*, ed. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret, 2022), 313-318.

okumaya karşılık vererek ileri sürdüğü delili geçersiz kılmalarından endişe etmesi beklenirdi. Bu durum, söz konusu meydan okumanın Hz. Peygamber'in davasının doğruluğuna duyduğu kesin güvenin bir yansıması olarak değerlendirilmesine imkân vermektedir.[63]

Beyzâvî'nin bu delili Fahreddin Râzî'den naklettiğini belirten İbn Kemal Paşa'ya göre, söz konusu ayetin bu şekilde nübüvvet delili olarak değerlendirilmesi tartışmaya açıktır.[64] Zira Hz. Peygamber'in iddiasında hiçbir tereddüt göstermemesi, davetinin doğruluğuna işaret etmekle birlikte, bunun doğrudan nübüvvetin sübutuna delâlet ettiği söylenemez. Hz. Peygamber'in hatadan korunmuş olduğunun önceden ispatlanması hâlinde bu durum, nübüvvetin kesinliğini gösterir. Ancak bu şekilde ispatlama, henüz kanıtlanması gereken bir hususu öncül kabul etmek anlamına geldiğinden mantıken musâdara olur. Bu sebeple Zemahşerî, bu görüşe eserinde yer vermemiştir.[65]

İnceleme göstermektedir ki Beyzâvî'nin nübüvvet delili olarak sunduğu bu vecihi yöntem bakımından sorunlu gören İbn Kemal Paşa, istidlâlin musâdaradan uzak, sağlam bir zemine dayanması gerektiğini vurgulamaktadır. Üslubunda ise doğrudan ve açık bir tavır sergileyerek Beyzâvî'nin nakillerini kaynaklarıyla ilişkilendirmekte, ancak söz konusu çıkarımın nübüvveti temellendirme biçimini yeterli görmemektedir. İbn Kemal Paşa'nın benzer bir musâdara eleştirisini Bakara sûresinin 80. ayeti bağlamında da yöneltmesi, mantıksal tutarlılığın onun eleştirilerinde başvurduğu ölçütlerden biri olduğunu göstermektedir.[66]

63 "الثالث: أنه صلّى الله عليه وسلّم لو شك في أمره لما دعاهم إلى المعارضة بهذه المبالغة مخافة أن يعارض فتدحض حجته" Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/45.

64 İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 23b-24a.

65 Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/131-133; Râzî'ye göre, Hz. Peygamber nübüvvetinin sıhhatinden tam emin olmasaydı, Kur'an'ın mislini getiremeyeceklerini bu denli kesin bir ifadeyle bildirmez, aksine onların böyle bir şey yapabileceğini ihtimal dahilinde görürdü. Onun bu kesinliği ise i'câzın delilidir. Bk. Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 2/131; İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 23b-24a.

66 Bakara sûresinin 80. ayetinde geçen "أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللهُ عَهْدَهُ" "De ki: "(Bu hususta) Allah'tan söz mü aldınız; -böyleyse Allah sözünden dönmeyecektir." ifadesi hakkında Beyzâvî kudret sıfatına ilişkin, cümlenin aslında şart yapısında olduğunu belirtir. Ona göre takdir, "إن اتخذتم عند الله عهداً فلن يخلف الله عهده" şeklindedir. Bu durumda cümle, şart edatı ile cevaptan müteşekkildir. Beyzâvî, bu takdirden hareketle, Allah'ın haber verdiği herhangi bir şeyi gerçekleştirmemesinin muhal olduğuna dair bir delil bulunduğunu "فيه دليل على أن الخلف في خبر" açıklamasıyla belirtmektedir. Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/77; Beyzâvî'nin söz konusu yorumuna itiraz eden İbn Kemal Paşa'ya göre bu ifade, Allah'ın vaatlerinden biri mahiyetindedir. Dolayısıyla Allah'ın haber verdiği bir şeyi gerçekleştirmemesinin imkansızlığına delil olarak ileri sürülmesi, musâdara kapsamına girer. Çünkü bu istidlâlin tamamlanabilmesi,

3. Kavram Analizi

İbn Kemal Paşa'nın tenkitlerinin bir diğer boyutunu, kavramlara yüklenen anlamların ve bu anlamlardan hareketle ulaşılan hükümlerin sorgulanması oluşturmaktadır. Bu yaklaşım özellikle efdaliyet meselesinde belirginleşmekte, müellif kavramların kapsamını, kullanım biçimini ve birbirleriyle ilişkisini dikkate almaktadır.

Peygamber-melek ve insan-melek üstünlüğü tartışmalarında, insan lehine yapılan bir karşılaştırma bağlamında Kur'an'da yer alan Hz. Âdem kıssası temel dayanaklardan biri olarak kabul edilmektedir.[67] Beyzâvî de Bakara sûresinin 31-34. ayetleri tefsir ederken isimlerin öğretilmesi ve meleklerin secdesi gibi unsurlardan hareketle efdaliyet meselesini değerlendirmektedir.

öncelikle vaat edilen sözün doğruluğuna, bunun doğruluğu ise Allah'ın vaadini mutlaka yerine getireceği hakikatine bağlıdır. Böyle bir durumda, ispat edilmesi gereken husus öncül olarak kabul edilmiş olmaktadır ki, bu da geçerli bir istidlâl değildir. Ayrıca İbn Kemal Paşa, Beyzâvî'nin kullandığı "muhâl/imkansız" ifadesini de eleştirmekte ve bunun yerine daha uygun olan "غير واقع" (gerçekleşmeyen) tabirinin kullanılması gerektiğini belirtmektedir. İbn Kemal Paşa, Beyzâvî'nin ulaştığı sonucu bütünüyle reddetmemekle birlikte, bu sonuca ulaşma sürecinde başvurduğu delil ve kullandığı ifadeleri eleştiriye tâbi tutmaktadır. Nitekim çoğu durumda benzer bir neticeyi paylaşmasına rağmen, söz konusu neticenin temellendirilme biçimini problemli bulmakta ve özellikle istidlâlin mahiyetine yönelik tenkitler yöneltmektedir. Bk. İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 107a-107b.

[67] Kelâm literatüründe, farklı ontolojik statüye sahip varlıkların, aynı varlık türü içerisindeki belirli grupların yahut bireylerin üstünlüğü meselesi, çeşitli yaklaşımlar çerçevesinde tartışılmıştır. İbn Kemal Paşa da kaleme aldığı Risâletü'l-münîra, Risâletün fî efdaliyeti Muhammed ve Risâletü mâ qîla fî emri't-tafdîl adlı eserlerinde peygamberlerle melekler arasındaki, ayrıca insanlar ile melekler arasındaki efdaliyet (üstünlük) tartışmalarına yer vermiştir. Bk. Kemâlpaşazâde (İbn Kemâl), *Mecmûu Resâil'il-Allâme İbn Kemal*, 5/41-49, 321-344, 365-378; Mu'tezile, Eş'arîyye ve bazı filozoflar, meleklerin günah işlemekten ve fesada yol açacak fiillerden uzak, kâmil bir varlık konumunda olmalarını esas alarak onların insandan üstün olduğunu savunmuşlardır. Mâtürîdî, Nesefî ve Teftâzânî tarafından da savunulan bu görüş için bk. Sa'deddîn Teftâzânî, *Şerhu'l-ʿAkâʾid*, thk. Ali Kemal (Beyrut: İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 2014), 164-166; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Süyûtî, *el-Habâik fî ahbâri'l-melâik* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 245; İbn Kemal Paşa ise "Melekler mi yoksa insanlar mı üstündür?" sorusuna, seçkin insanların seçkin meleklerden daha üstün olduğu görüşüyle cevap vermektedir. Ona göre bu yaklaşımın temelinde, meleklerin mücerred bir ruhtan yaratılmış olmaları ve bu yaratılışın bir sonucu olarak zorunlu biçimde ibadet ve itaat halinde bulunmaları yatmaktadır. İnsanın durumu ise melekten farklıdır; zira insan dört unsurdan meydana gelmiş bir varlıktır. O, ibadet ve itaate engel teşkil eden çeşitli imtihanlardan geçerek nefsanî eğilimlerini terk edip ruhanî fiillere yönelmekte, fânî lezzetler yerine bâkî olanları tercih ederek salih ameller işlemektedir. Müellif, bu düşüncesini "Ecrin, yorgunluğun kadardır." hadisiyle temellendirmektedir. Bk. Kemâlpaşazâde (İbn Kemâl), *Mecmûu Resâil'il-Allâme İbn Kemal*, 5/42-43; Teftâzânî, *Şerhu'l-ʿAkâʾid*, 164-165; Süyûtî, *el-Habâik fî ahbâri'l-melâik*, 207; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/534-545; Rivâyet için ayrıca bk. Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim Cu'fî Buhârî, *Sahîhü'l-İmâmi'l-Buhârî*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), "Umre" 8 (No.1787).

Beyzâvî, Bakara sûresinin 33. ayetinde âlimin cahile üstün olduğu ilkesinden hareketle Âdem'in meleklerden üstün olduğunu belirtmektedir. Bu düşüncesini "يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ هَلْ"[68] "*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*" ayetiyle temellendirmektedir.[69]

Beyzâvî'nin daha çok bilenin daha üstün olduğu görüşünü,[70] tetkik edilmesi gereken bir yaklaşım olarak değerlendiren İbn Kemal Paşa'ya göre müfessir eğer mutlak anlamda daha çok bilenin üstünlüğünü kastetmişse bu kabul edilemez. Nitekim zikrettiği ayetin de bu yönde açık bir delâleti bulunmamaktadır. Ancak söz konusu ifade ile yalnızca ilmî anlamda bir üstünlüğü kastetmişse bu doğrudur. Bununla birlikte hangi bilginin üstünlüğe esas teşkil ettiğini tespit etmek mümkün görünmemektedir.[71] Âmidî'nin (ö. 631/1233) ifade ettiği gibi faziletlerin çokluğuna dayanarak bir tercihte bulunmak imkân dahilinde değildir. Zira tek bir fazilet birçok faziletten daha üstün olabileceği gibi, bir şeyin şerefi, onun kemiyet itibarıyla fazla olmasıyla değil, taşıdığı mahiyet ve değerle ölçülür.[72]

İbn Kemal Paşa, Hz. Âdem'in daha bilgili kabul edilmesi durumunda, "*Onu, çok güçlü, üstün niteliklerle donatılmış biri (Cebrâil) öğretti.*"[73] ayeti gereğince Cebrâil'in Hz. Peygamber'den daha üstün sayılması gerektiğini ileri sürmektedir. Hz. Peygamber'in üstünlüğünü muhafaza etmek adına esas muallimin Allah olduğunu ve öğretmenin mecazen Cebrâil'e nispet edildiği iddiasını doğru bulmamaktadır. Ona göre, öğretme fiilini gerçekleştiren Cebrâil'dir. Allah'a nispet edilmesi ise mecâzîdir.[74] Dolayısıyla İbn Kemal Paşa,

---

68 ez-Zümer 39/9.

69 " وأن آدم أفضل من هؤلاء الملائكة لأنه أعلم منهم، والأعلم أفضل لقوله تعالى: هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لاَ يَعْلَمُونَ وأنه تعالى يعلم الأشياء قبل حدوثها" Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/57.

70 Râzî, mezkur tartışmayla ilgili farklı görüşleri aktarırken Hz. Adem daha çok bilgili olduğu için meleklerden üstün olduğu görüşüne yer vermiştir. Bk. Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 2/252.

71 Benzeri eleştirileri, Hafâcî de "kîle" lafzıyla aktarmıştır. Bk. Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *'İnâyetü'l-Kâḍî ve kifayetü'r-Râżî: Hâşiye ʿalâ Tefsîri'l-Beyżâvî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/200.

72 İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 47a-47b.

73 en-Necm 53/5.

74 İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 47a-47b; Râzî de meleklerin insanlardan daha üstün olmasında bilginin etken olduğu iddiasını tenkit ederken aynı istidlalde bulunmaktadır. Ayrıca bidat ehli bir kişinin çok bilgili olmasının daha fazla sevap elde edeceği anlamına gelmemesiyle delillendirmektedir. Bk. Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 2/246-147; Süyûtî ise meleklerin daha çok bilgili oldukları kabul edilse buradan onların Hz. Adem'den daha üstün oldukları anlamının çıkarılamayacağını düşünmektedir. Bk. Süyûtî, *el-Habâik fî ahbâri'l-melâik*, 238.

bu noktada hem bilginin mutlak anlamda bir üstünlük ölçütü olarak kabul edilmesini hem de Beyzâvî'nin bu yöndeki yorumunu eleştirmektedir.[75] Ayrıca hâşiyesinde Bakara sûresinin 33. ayetine ilişkin Beyzâvî'ye yönelttiği eleştirilerin büyük kısmını tefsirinde de yer vermektedir.[76] Bu eleştiri, İbn Kemal Paşa'nın efdaliyet kavramını mutlak ve tek boyutlu bir ölçüt olarak ele almadığını, üstünlüğün bilginin niceliğinden ziyade mahiyeti ve değeri üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini düşündüğünü göstermektedir.

Efdaliyet meselesinde kavramların anlam ve kapsamına yönelik bu sorgulama, Hz. Âdem'e secde emrinin mahiyetine ilişkin değerlendirmelerde de devam etmektedir. Beyzâvî, Bakara sûresinin 34. ayetinde zikredilen Hz. Âdem'e secde emrini, doğrudan ona yönelik bir ibadet secdesi olarak değil, itibarı sebebiyle Hz. Âdem'in kıble edinilmesi şeklinde yorumlamaktadır. Ona göre şer'î anlamda secdenin hakikati, ibadet kastıyla alnı yere koymaktır. Bu tür bir secde ise yalnızca Allah'a yapılabilir.[77]

İbn Kemal Paşa, Beyzâvî'nin secdenin kıble edinme şeklinde yorumlamasını isabetli bulmaz ve görüşünü Necmeddin en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) yaklaşımıyla temellendirir. Nesefî'ye göre eğer bu secde emri Allah'a yönelik olsaydı, İblîs'in Allah'a ibadet etmekten geri durması düşünülemezdi. Hz. Âdem'in veya başka birinin kıble olması bu durumu değiştirmezdi. Burada söz konusu olan, Hz.

75 İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 47a-47b.

76 İbn Kemal Paşa'ya göre bu ayetler, insanın şerefini ortaya koymakta ve ilmin ibadetten fazilet bakımından daha üstün olduğunu göstermektedir. İlim, hilafetin hem şartı hem de direği konumundadır. Bununla birlikte, öğretme fiilinin Allah'a nispet edilmesi doğru olsa da O'na muallim/öğretmen unvanının verilmesi uygun değildir. Çünkü bu unvan, meslek olarak şöhret kazanmış ve belirli bir alana özgü hale gelmiştir. Nitekim Fârâbî'ye (ö. 339/950) verilen el-muʿallimü's-sânî (ikinci öğretmen) lakabı da bu hususu teyit etmektedir. Bk. İbn Kemal Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Bâşâ*, 1/145.

77 "وفي الشرع وضع الجبهة على قصد العبادة، والمأمور به إما المعنى الشرعي فالمسجود له بالحقيقة هو الله تعالى وجعل آدم قبلة لسجودهم تفخيماً لشأنه" Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/57; Efdaliyet tartışmaları bağlamında, Bakara sûresinin 34. ayetinde zikredilen Hz. Âdem'e secde emrinin mahiyeti müfessirler arasında tartışılmıştır. Cumhura göre meleklerin secdesi, namazda alnın yere konulması şeklinde gerçekleşen bir secdedir. Râzî ise bu secdenin ibadet kastıyla yapılmadığını belirtmektedir. İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), bunun rükûya benzer bir boyun eğme şeklinde yorumlanabileceğini belirtmekle birlikte, en açık anlamın namazdaki secde olduğunu ifade etmektedir. Söz konusu secde, saygı gösterme, itaat etme yahut kıble edinme şeklinde de değerlendirilmiştir. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/156; Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 2/230-232; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ʿilmi't-tefsîr* (Dımaşk: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1984), 1/64; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kurʾân*, 1/293; Ayrıca bk. Mustafa Erdem, *Hazreti Adem: İlk İnsan* (Ankara: TÜrkiye Diyanet Vakfı, 1993), 138-139; Hasan Keskin, "Kur'an'da Meleklerin Hz. Âdem'e Secdesinin Yorumu", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/2 (2002), 119-123.

Âdem'e hürmet ve selamlama maksadıyla yapılan bir secdedir.[78] Görüldüğü üzere İbn Kemal Paşa, secde edilmesi emredilenin Allah olduğu ve Hz. Âdem'in sadece itibarı sebebiyle kıble kılındığı görüşünü reddetmiş, bilakis secde emrinin doğrudan ona yönelik olduğunu kabul etmiştir.

Beyzâvî, Bakara sûresinin 34. ayetinin tefsirinin devamında yine efdaliyet konusu çerçevesinde söz konusu ayetin Hz. Âdem'in -bir yönüyle de olsa- kendisine secde etmekle emrolunan meleklerden daha üstün olduğuna delâlet ettiğini belirtmektedir.[79] İbn Kemal Paşa, Beyzâvî'nin "bir yönüyle dahi olsa" ifadesini "Bu sözün tevcihi nedir?" diyerek eleştirmektedir. Ona göre, Hz. Âdem'in meleklerden üstünlüğünün yalnızca kendisine tahsis edilmesine gerek yoktur.[80] Bu örnekler, İbn Kemal Paşa'nın bir hükmün isabetini değerlendirirken, öncelikle hükmün dayandığı kavramlara hangi anlamların yüklendiğini sorguladığını; kavramların farklı anlamlandırılmasının ulaşılan sonucu doğrudan etkilediğini dikkate aldığını göstermektedir.

4. Mezhep Nispeti

Hâşiyedeki kelâmî eleştirilerin bir başka boyutu, görüşlerin şahıslara ve mezheplere yapılan nispetlerinin doğruluğunun sorgulanmasıdır. İbn Kemal Paşa, muvâfât, gayb ve ismet meselelerinde Beyzâvî'nin aktardığı görüşlerin mezhebî arka planını incelemekte ve problemli gördüğü nispetleri tashih etmektedir.

Muvâfât, kişinin iman veya küfür bakımından son hâlinin, onun hakikî hükmünün belirlenmesinde esas alınması meselesiyle ilgili-

[78] İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 48a-48b; Nesefî, *et-Teysîr*, 2/86; Meleklerin Adem'e secdesini, onun kıble edinilmesinden öteye geçmeyen bir davranış olarak yorumlamak, esasında meleklerin insandan üstün olduğu görüşünü benimseyen Mu'tezile'ye nispet edilmektedir. Bk. Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî Kâsimî, *Mehâsinü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru Kutubi'l- İlmiyye, ts.), 1/290; Muhammed Seyyid et-Tantavi, *et-Tefsîru'l-vasît* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1992), 1/98; Ancak bu görüşü Mu'tezile'den kimin savunduğuna dair açık bir bilgi bulunmamaktadır. İbn Atıyye, Şa'bî'nin bu kanaati dile getirdiğini aktarmaktadır. Bk. Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 2001), 1/124; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhît*, 2/69.

[79] "والآية تدل على أن آدم عليه السلام أفضل من الملائكة المأمورين بالسجود له، ولو من وجه" Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/57.

[80] İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*; İbn Kemal Paşa'nın Hz. Peygamber'in meleklerden üstünlüğü ve insanın meleklerden üstünlüğü hakkındaki görüşleri için bkz. Alper, *İnsan ve Varlık: Kemalpaşazâde Bağlamında Bir Tasavvurun Yeniden İnşası*, 135-152; Öğe, *Şeyhu'l-İslam İbn Kemal ve Sünnilik Anlayışı*, 201-204; Dalkıran, *İbn-i Kemâl'e Göre Ehl-i Sünnet Düşüncesi*, 196-199.

dir. Tartışma, özellikle Allah'ın ezelî ilmi ile kulun dünya hayatındaki mevcut iman veya küfür hâli arasındaki ilişkinin nasıl değerlendirileceği noktasında yoğunlaşmaktadır. Bu çerçevede kişinin hâlihazırdaki durumunun mu yoksa hayatının sonunda ulaştığı hâlin mi esas alınacağı, kelâm ekolleri arasında farklı değerlendirmelere konu olmuştur.[81] İbn Kemal Paşa'nın Beyzâvî'ye yönelik eleştirisi de meselenin kendisinden ziyade, bu görüşün Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'ye (ö. 324/935-36) nispet edilme biçimi üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Nitekim Bakara sûresinin 34. ayetinin tefsirinde Beyzâvî, kişinin mevcut hâlinden ziyade hâtimenin esas olduğunu belirterek, küfür üzere öleceği ilâhî ilimde sabit olan kimsenin hakikatte kâfir sayılacağını ifade etmekte ve bu anlayışı Eş'arî'ye atfetmektedir.[82] İbn Kemal Paşa, bu görüşün aslında Ebü'l-Hasen el-Eş'arî değil, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-ʿAkâʾid*'inde zikrettiği üzere bazı Eş'arîler tarafından dile getirildiğini belirtmektedir.[83]

Hâşiyesinde nispet hatasına dikkat çeken İbn Kemal Paşa, *Risâle fi'l-ihtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî* adlı eserinde, Eş'arî'nin görüşünü "Saadet ve şekâvet ancak hâtime ve akıbet anında geçerlidir." sözleriyle aktarmaktadır. Bu yaklaşıma bağlı olarak Eş'arî, 'Ben müminim' yerine 'İnşâallah müminim' denilmesini uygun görmektedir. Konunun problematik hâle gelmesine yol açan sorulardan biri de hayatının son anında kâfir olan bir kimsenin önceki hayatı boyunca Allah katındaki hükmünün ne olacağıdır. Eş'arî'ye göre Allah, değişmez olan ezelî ilmiyle o kişinin son nefeste kâfir olacağını bildiği için hakikatte o kimse mümin değil, kâfirdir.[84] Görüldüğü üzere İbn Kemal Paşa, hâşiyesinde Beyzâvî'nin yanlış nispetini eleştirmesine rağmen, risâlesinde aynı görüşü yine Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'ye nispet etmektedir. Bu durum, onun hâşiyelerinde daha eleştirel bir yöntem benimsediğini, diğer eserlerinde ise bazı görüşleri tartışmadan nakledebileceğini göstermektedir.

---

81 Muvâfât kavramının kelâm literatüründeki anlamı ve ilâhî rıza-gazapla ilişkisi hakkında bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Muvâfât", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Şubat 2026).

82 "وأن الذي علم الله تعالى من حاله أنه يتوفى على الكفر هو الكافر على الحقيقة إذ العبرة بالخواتم وإن كان يحكم الحال مؤمناً وهو الموافاة المنسوبة إلى شيخنا أبي الحسن الأشعري رحمه الله تعالى" Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/58.

83 Kemâlpaşazâde (İbn Kemâl), Hâşiyetü İbn Kemâl (Süleymaniye, 00153), 50b; Teftâzânî'nin görüşü için ayrıca bk. Sa'deddîn Teftâzânî, Şerhu'l-ʿAkâʾid, thk. Ali Kemal (Beyrut: İhyâü't-türâsi'l-Arabî, 2014), 122-123.

84 Şemseddin Ahmed b Süleyman b Kemâl Kemâlpaşazâde (İbn Kemâl), *Risâle fi'l-ihtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî* (00358-004, Süleymaniye Kütüphanesi), 96b; Konuyla ilgili ayrıca bk. İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/48.

İbn Kemal Paşa'nın mezhebî irtibatları sorguladığı bir başka örnek, nübüvvet bahisleri içerisinde yer alan peygamberlerin gayb bilgisi meselesinde görülmektedir. Gayb, duyularla elde edilemeyen ve insan bilgisinin sınırları dışında kalan her şeyi içine almaktadır.[85]*"Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez."*[86] ayeti, gaybı sadece Allah'ın bildiğini ifade etmekte iken *"Allah size gaybı da bildirecek değildir; fakat Allah (gaybı bildirmek için) peygamberlerinden dilediğini seçer."*[87] ayeti ise istisna tutulan kişilerin gaybî bilgiye muttali olabileceklerini belirtmektedir. "رسول" kelimesine yüklenen anlam burada belirleyici bir unsur olarak görülmektedir. "رسول" lafzıyla kastedilenin sadece peygamberler olduğunu düşünenlerin karşısında anlam alanını genişleterek evliyayı da kapsadığını savunanlar bulunmaktadır.[88]

Beyzâvî, Bakara sûresinin 23 ve 24. ayetlerinde yer alan meydan okuma ile "وَلَنْ تَفْعَلُوا" "*Asla yapamayacaksınız.*" ifadesindeki gaybî haberi, Hz. Peygamber'in nübüvvet delillerinden biri olarak değerlendirmektedir. Ona göre kâfirlerin Kur'an'ın benzerini ortaya koyabilmeleri mümkün olsaydı, bu durum gizli kalmaz ve yaygın biçimde bilinirdi.[89] İbn Kemal Paşa, Beyzâvî'nin söz konusu değerlendirmesini Zemahşerî'nin i'tizâlî görüşlerini[90] takip etmesine bağlamakta ve bunun farkında olmadan gerçekleştiğini vurgulayarak eleştirmektedir. Ona göre, Beyzâvî'nin "gaybten haber vermenin nübüvvet delillerinden olduğu" yönündeki ifadesi problemli bir yaklaşımdır. Zira gaybî haber verme özelliğinin yalnızca peygamberlere ait olup başkalarında bulunmadığına dair kanaat, Ehl-i sünnet'in görüşü değildir. Bu, kerametleri reddeden Mu'tezile'ye ait bir kanaattir.[91] Buradan hareketle, Beyzâvî'nin bu yorumu bilinçli bir tercihten ziyade sehven ortaya koyduğunu özellikle vurgulamaktadır.[92]

---

85 Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Ahmed Dâvûdî (Dımaşk-Beyrut: Dârü'l-Kalem, 2009), 616.

86 el-En'âm 6/59.

87 Âl-i İmrân 3/179.

88 Sadık Kılıç, "Kur'an-ı Kerim'de Gayb Âlemi", *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları: (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I)*, 2003, 5/46-52.

89 " وفي الآيتين ما يدل على النبوة من وجوه: الأول... الثاني: أنهما يتضمنان الإخبار عن الغيب على ما هو به، فإنهم لو عارضوه بشيء لامتنع خفاؤه عادة، سيما والطاعنون فيه أكثر من الذابين عنه في كل عصر Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/45; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/131.

90 Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/131.

91 İbn Kemal Paşa, *Tefsîru İbn Kemâl Bâşâ*, 1/106.

92 İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 22b-23a; Bakara sûresinde tafsilata girmeden işlenen bu mesele, Beyzâvî'nin tefsirinin diğer bölümlerinde ve İbn Kemal Paşa'nın Risâle fî

Görüldüğü üzere İbn Kemal Paşa, Beyzâvî'nin gayb bilgisini nübüvvet delili olarak değerlendiren yorumunu Zemahşerî'nin i'tizâlî yaklaşımıyla ilişkilendirmekte ve bu yorumun mezhebî irtibatını sorgulamaktadır. Ona göre gaybî bilginin peygamberlere mahsus kabul edilmesi, Ehl-i sünnet'ten ziyade kerametleri reddeden Mu'tezilî anlayışla örtüşmektedir. Bununla birlikte, İbn Kemal Paşa'nın söz konusu yaklaşımın sehven dile getirilmiş olabileceğini belirtmesi; eleştirilerinde mezhebî hassasiyetin yanında ilmî ölçülülüğü de gözettiğini göstermektedir.

İbn Kemal Paşa'nın mezhebî irtibatları sorguladığı bir diğer örnek, nübüvvet bahisleri içerisinde yer alan ismet meselesinde görülmektedir. Peygamberlerin ismeti, kelâm literatüründe nübüvvet bahisleri içerisinde tartışılan temel meselelerden biridir. Ehl-i sünnet'in hâkim görüşüne göre peygamberler, nübüvvetten önce ve sonra küfür ve şirkten, ayrıca kasten büyük ve küçük günah işlemekten korunmuşlardır. Hz. Âdem'in yasak ağaca yaklaşması da bu çerçevede tartışılan meselelerden biri olmuştur.[93]

Bu bağlamda Beyzâvî, Bakara sûresinin 35. ayetinde geçen "*Şu ağaçtan yemeyin*." ifadesi yerine "وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ" "*Şu ağaca yaklaşmayın.*" denilmesinin özellikle mübalağa maksadı taşıdığını belirtmektedir. Beyzâvî'ye göre bu ifadeyle yeme fiilinin öncülü olması itibarıyla haramlığın vurgusu güçlendirilmiş ve ondan uzak durmanın gerekliliği pekiştirilmiştir. Bu kullanım aynı zamanda, bir şeye yaklaşmanın kişide arzu ve temayül uyandıracağına, kalbi meşgul ederek aklın ve şer'î hükümlerin gerektirdiği şeylerden alıkoyacağına işaret etmektedir. Ona göre bu mübalağa iki şekilde yorumlanabilir: Birincisi, ağaca yaklaşmanın mâsiyet işleyerek kişinin kendi nefsine zulmedenlerden biri haline gelmesine sebep olmasıdır. İkin-

tahkîki'l-gayb adlı eserinde daha geniş biçimde ele alınmaktadır. Bk. Kemâlpaşazâde (İbn Kemâl), *Mecmûu Resâil'il-Allâme İbn Kemal*, 1/277-278; Nitekim Beyzâvî, el-Cin 72/26-27 "*Ancak elçi olarak seçtiği başka..*" ayetinin tefsirinde Zemahşerî'den farklı bir yaklaşım sergileyerek, ahirete dair bilgileri peygamberden öğrenilebildiği gibi, keramet sahibi velilerin de melekler aracılığıyla gaybî bilgiye ulaşabileceklerini ifade etmektedir. Ardından gaybî bilginin verilmesini mucize kapsamında değerlendirmiş ve "رسول" lafzını meleklerle sınırlamıştır. Bk. Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/1104; Benzeri görüş için ayrıca bk. Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 30/170; İbn Kemal Paşa ise bu yoruma itiraz ederek, "Resul kelimesi nasıl olur da yalnızca melek ile sınırlandırılabilir? Gaybî bilginin mucize ifade ettiği nasıl söylenebilir?" diyerek Beyzâvî'nin tutumunu sorunlu bulmuştur. Bk. Kemâlpaşazâde (İbn Kemâl), *Mecmûu Resâil'il-Allâme İbn Kemal*, 1/278; Zemahşerî ise Beyzâvî'nin aksine, söz konusu ayetin tefsirinde gaybî bilginin sadece elçilere mahsus olduğunu belirterek kerameti açıkça reddetmiştir. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/634-635.

93 Bk. Can, "Nübüvvet", 290.

cisi ise, ağaca yaklaşmanın onların izzet ve nimetlendirilmişlik konumlarını zedeleyerek ilâhî lütuflardan mahrum kalmalarına yol açmasıdır.[94]

Beyzâvî'nin "Âdem (a.s.), mâsiyet işleyerek nefislerine zulmeden zalimlerden oldu." yorumunu eleştiren İbn Kemal Paşa'ya göre bu yaklaşım, aslında Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin (ö. 321/933) görüşüdür. Cübbâî'ye göre Hz. Âdem kazanmış olduğu bazı sevapları heba ederek nefsine zulmetmiş ve bu durumu hak etmiştir.[95] Buna göre, "وَلَا تَقْرَبَا" ifadesi, nehy-i tenzih anlamı taşımaktadır. Eğer haram kılındığı kabul edilirse, zulüm mâsiyet işlemekle gerçekleşmektedir. Mu'tezile'ye göre söz konusu mâsiyet küçük günah, Haşviyye'ye[96] göre ise büyük günahtır.[97]

Görüldüğü üzere İbn Kemal Paşa, Beyzâvî'nin Hz. Âdem'in fiilini "mâsiyet" olarak nitelendirmesini, bu yorumun Cübbâî ve Mu'tezilî düşünceyle irtibatını dikkate alarak eleştirmektedir. Böylece müellif, yorumların mezhebî aidiyet ve bağlantılarını da tenkidin bir ölçütü olarak kullanmaktadır.

5. Sonucun İtikadî Etkisi

İbn Kemal Paşa'nın kelâmî tenkitlerinde öne çıkan bir diğer husus, yorumların kabul edilmesi halinde ortaya çıkabilecek itikadî sonuçların sorgulanmasıdır. Bu yaklaşımın nübüvvet delilleri bağlamındaki örneklerinden biri, Bakara sûresinin 60. ayetinde Hz. Musa'nın asâsıyla taşa vurması sonucu suyun fışkırması mucizesine dair Beyzâvî'nin yorumudur. Beyzâvî'ye göre Allah, nasıl ki bazı taşların saçı tıraş etmesini, bazılarının sirkeyi itmesini ve bazılarının da demiri çekmesini mümkün kılmışsa, aynı şekilde yerin altındaki suyu çekecek veya etrafındaki havayı toplayıp soğutarak suya dönüştürecek bir taş yaratması da mümkündür.[98]

---

94 " تعليق النهي بالقرب الذي هو من مقدمات التناول مبالغة في تحريمه، ووجوب الاجتناب عنه..... وجعله سبباً لأن يكونا من الظالمين الذين ظلموا أنفسهم بارتكاب المعاصي، أو بنقص حظهما بالإتيان بما يخل بالكرامة والنعيم" Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/58-59.

95 Ebu Hâşim ve diğerlerinin görüşleri için bk. Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 3/6.

96 Metin Yurdagür, "Haşviyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Şubat 2026).

97 İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 51b.

98 " فإنه لما أمكن أن يكون من الأحجار ما يحلق الشعر وينفر عن الخل ويجذب الحديد، لم يمتنع أن يخلق الله حجراً يسخره لجذب الماء من تحت الأرض، أو لجذب الهواء من الجوانب ويصيره ماء بقوة التبريد ونحو ذلك" Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/70.

Beyzâvî'nin belirttiği suyun çıkış sebebini[99] eleştiren İbn Kemal Paşa'ya göre ise eğer gerçekten sebep bu olsaydı, taştan suyun çıkışı zamana göre değişmezdi, her zaman aynı şekilde akardı. Oysa su, sadece ihtiyaç zamanında çıkmakta, ihtiyaç bittiğinde kesilmekte ve Musa'nın asâ ile vurmasıyla gerçekleşmekteydi. Bu da doğal bir sebebe değil, doğrudan Allah'ın yarattığı bir mucizeye işaret etmektedir. Çünkü mucizeleri doğal sebeplerle açıklamak, onların peygamberlerin doğruluğunu gösteren delil olma özelliğini zayıflatmaktadır.[100] İbn Kemal Paşa'nın bu eleştirisi, mucizelerin tabii sebeplerle açıklanamayacağını ve peygamberlerin doğruluğunu ispat eden doğrudan ilâhî fiiller olarak anlaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle eleştiri, Beyzâvî'nin açıklamasının mucizenin nübüvvetini ispat eden delil niteliğini zayıflatabilecek bir sonucuna yönelmektedir.

Bu yaklaşımın bir diğer örneği efdaliyet meselesinde görülmektedir. Bakara sûresinin 31. ayeti tefsirinde "إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ" "*Sözünüzde doğru iseniz…*" ifadesini Beyzâvî, meleklerin sözlerinin iki anlama gelebileceğini belirterek açıklamaktadır. Buna göre melekler ya "عصمة" "günahsızlık" sıfatına dayanarak hilâfete daha layık olduklarını iddia etmişler ya da Allah'ın insanı yaratması ve onu halife kılmasının hikmet sahibi zata uygun olmadığını düşünmüşlerdir. Beyzâvî'ye göre melekler bunu açıkça söylememiş, ancak sözleri zorunlu olarak bu anlamları da içermiştir.[101] Beyzâvî'nin yorumunu "Melekler Allah'ın hikmetine nasıl muhalefet ederler?" ifadesiyle eleştiren İbn Kemal Paşa, onların böyle bir isnaddan münezzeh olduklarını vurgulamaktadır. Ona göre Bakara sûresinin 30. ayetinde geçen "قَالُوا أَتَجْعَلُ" ifadesindeki hemze, inkâr değil, *istifhâm-ı ta'lîmî* (bilgi isteme) anlamındadır. Bu çerçevede İbn Kemal Paşa, müfessirin "Allah'ın insanı yaratması ve onu halife kılmasının hikmet sahibi zata uygun düşmeyeceğini ileri sürdükleri" açıklamasını daha da problemli bulmuş ve bunu "Bu ilkinden daha çirkindir." ifadesiyle sert bir tonda eleştirmiştir.[102] Bu eleştiri, İbn Kemal Paşa'nın Beyzâvî'nin yorumunu, meleklerin Allah'ın hikmetine karşı çıkmış

[99] "Etrafındaki havayı toplayıp soğutarak suya dönüştürecek bir taş yaratması da mümkündür." Bk. Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/70.

[100] Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/70.

[101] "أو أن خلقهم واستخلافهم وهذه صفتهم لا يليق بالحكيم، وهو وإن لم يصرحوا به لكنه لازم مقالهم" Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/56.

[102] "هذا أشنعُ من الأوّلِ" İbn Kemâl Paşa, *Hâşiyetü İbn Kemâl*, 45b.

oldukları sonucuna götürebilecek itikadî yönü bakımından problemli bulduğunu göstermektedir.

Sonuç

İbn Kemal Paşa'nın *Envâr* hâşiyesinde Beyzâvî'ye yönelttiği kelâmî tenkitlerin değerlendirilmesi, bu eleştirilerin belirli ilmî ölçütler çerçevesinde yürütüldüğünü ortaya koymuştur. Söz konusu tenkitlerin delilin yeterliliği, istidlâlin mantıksal tutarlılığı, kavramların kullanımı, mezhebî nispetlerin doğruluğu ve yorumların itikadî sonuçları üzerinden geliştirildiği görülmüştür. Bu durum, İbn Kemal Paşa'nın çoğu zaman ulaşılan sonuçtan ziyade, bu sonuca ulaşma ve onu temellendirme biçimini eleştiriye tâbi tuttuğunu göstermektedir.

Mezkûr beş eksen birlikte değerlendirildiğinde, İbn Kemal Paşa'nın tenkitlerinin belirli bir kelâmî görüşü savunmanın ötesinde, yorumun ilmî zemini denetlemeye yöneldiği anlaşılmaktadır. Müellif, bir görüşün hangi delile dayandığını ve bu delilin sonucu ne ölçüde desteklediğini sorgulamakta, çıkarımların tutarlılığını, kullanılan kavramların kapsamını ve görüşlerin mezhebî aidiyetini dikkate almaktadır. Bu yönüyle hâşiyedeki tenkitler, Beyzâvî'nin görüşlerinin aktarılması veya reddedilmesinden ziyade, bu görüşlerin temellendirilme biçimine yönelik eleştirel bir değerlendirme niteliği taşımaktadır. Bu tasnif, kelâmî tenkitlerin konu merkezli olarak aktarılmasının ötesine geçerek, hâşiyedeki eleştiri faaliyetinin hangi değerlendirme esasları üzerinden yürütüldüğünü görünür kılması bakımından önem taşımaktadır.

İbn Kemal Paşa'nın tenkit üslubunun da eleştirinin mahiyetine göre farklılaştığı görülmektedir. Müellif, itikadî açıdan problemli bulduğu yorumlarda daha açık ve sert bir dil kullanırken, bazı görüşlerin sehven dile getirilmiş olabileceğine işaret ederek daha ihtiyatlı bir tavır sergilemektedir. Bu durum, eleştirilerinde kelâmî hassasiyet ile ilmî ölçülülüğü birlikte gözettiğine işaret etmektedir.

Hâşiyedeki değerlendirmelerin İbn Kemal Paşa'nın tefsiri ve ilgili risâleleriyle karşılaştırılması, eleştirilerin fikrî sürekliliği bakımından da önemli sonuçlar ortaya koymuştur. Mârifetullah, iman-amel ilişkisi ve efdaliyet gibi meselelerde hâşiyede dile getirilen görüşlerin diğer eserlerde de büyük ölçüde sürdürüldüğü görülmektedir. Buna karşılık muvâfât meselesinde hâşiyede eleştirilen bir nispetin başka bir eserde tekrar edilmesi, müellifin farklı telif türle-

rinde aynı ölçüde eleştirel davranmadığına işaret etmektedir. Bu farklılık, hâşiyenin İbn Kemal Paşa'nın eleştirel yaklaşımının daha belirgin biçimde ortaya çıktığı telif alanlarından biri olabileceğini düşündürmektedir.

Çalışmanın literatüre katkısı, İbn Kemal Paşa'nın Beyzâvî'ye yönelik kelâmî tenkitlerini dayandıkları ilmî ölçütler açısından tasnif ederek değerlendirmesidir. Böylece tefsir-kelâm ilişkisi, kelâmî meselelerin tefsire yansımasının yanı sıra, bu meselelerin hâşiyelerde nasıl tartışıldığı ve eleştirildiği bakımından da ele alınmıştır. Bununla birlikte, ulaşılan sonuçların Osmanlı hâşiye geleneği açısından daha geniş bir çerçevede değerlendirilebilmesi için yeni ve karşılaştırmalı çalışmalara ihtiyaç vardır. Farklı müelliflere ait tefsir hâşiyelerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, hâşiye literatürünün ilmî ve eleştirel mahiyetinin ve tefsir-kelâm ilişkisindeki yerinin daha açık biçimde ortaya konulmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Ali Mahmud Ramazân, İsrâ. *Te'akkubât-u İbn Kemâl Paşa fî tefsirihî ala ârâihi'l-letî zekeraha'z-Zemahşerî fî tefsirihi'l-Keşşâf min sûreti âli imrân ilâ nihâyeti's-sûreti'-tevbe*. Amman: Câmiatu'l-Ulûmu'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, Basılmamış Doktora Tezi, 2022.

Alper, Ömer Mahir. *İnsan ve Varlık: Kemalpaşazâde Bağlamında Bir Tasavvurun Yeniden İnşası*. İstanbul: Klasik, 4. Basım, 2021.

Altıntaş, Hayrani. "Dehriyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Nisan 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/dehriyye

Ammârî, Ali. "fi Mevkibi'n-nahda". *Mecelletü'r-Risâle* 1015 (1952), 36-39.

Anay, Harun. "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?" *Dergah Dergisi* VII/76 (Haziran 1996), 12-14, 22.

Arık, Ahmet Sait. *Tefsir Mukaddimeleri Bağlamında Tefsir-Kelâm İlişkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Atsız, Nihal. "Kemalpaşa-Oğlu'nun Eserleri I". *Şarkiyat Mecmuası* 6 (1966), 71-112.

Atsız, Nihal. "Kemalpaşa-Oğlu'nun Eserleri II". *Şarkiyat Mecmuası* 7 (1972), 83-135.

Aydın, Ömer. "İman ve İslâm". *Sistematik Kelâm*. ed. Ömer Aydın. 371-420. İstanbul: İşaret, 4. Basım, 2022.

Bahçıvan, Seyit. *İbn Kemâl Bâşâ ve ârâuhu'l-kelâmiyye*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 2002.

Beyzâvî, Nâsırüddîn Abdullah b. Ömer. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-teʾvîl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2001.

Beyzâvî, Nâsırüddîn Abdullah b. Ömer. *Tavâliʿu'l-envâr min metâliʿi'l-enzâr*. çev. İlyas Çelebi - Mahmut Çınar. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü'l-Müfessirin*. 2 Cilt. İstanbul: Ravza, ts.

Birışık, Abdulhamit. "Tefsir İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi". *İslâmî İlimlerde Metodoloji– IV Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri*. 17-102. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim Cu'fî. *Sahîhü'l-İmâmi'l-Buhârî*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1. Basım, 1422.

Büyük, Enes. "Tefsirde İstimdâd: Klasik Dönemde Tefsirin İlişkili Görüldüğü İlimler". *Trabzon İlahiyat Dergisi* V/2 (2018), 367-409.

Can, Mustafa. "Nübüvvet". *Sistematik Kelâm*. ed. Ömer Aydın. 265-324. İstanbul: İşaret, 4. Basım, 2022.

Coşkun, Muhammed. "İlâhî Fiillerin Nedenliliği Bağlamında Tefsir-Kelâm İlişkisi". *İslam Araştırmaları Dergisi* 35 (2017), 41-70.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.

Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf et-Tâî en-Nîsâbûrî. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâtıʿi'l-edilleti fî usûli'l-iʿtikâd*. thk. Abdürrahîm es-Sâyih - Tevfîk Ali Vehbe. Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 2019.

Çakır, Fatma. *Teʻakkubât-u İbn Kemâl Paşa fî Tefsirihî ala'z-Zemahşerî fi'l-Keşşâf: Sûretu'l-Bakara enmûzecen : dirâse tahlîliyye*. Amman: Câmiatu'l-Ulûmu'l-İslâmiyyeti'l-Âlemiyye, Basılmamış Doktora Tezi, 2021.

Çelik, Ersin. "İzah, Tenkit ve Muhâkeme: İbn Kemâl Paşa'nın Envâru't-tenzîl Hâşiyesi". *Uluslararası Kemalpaşazâde (İbn Kemal) Sempozyumu Bildirileri*. 2/277-296. Ankara: Fecr, 2022.

Çiçek, Hüseyin. *Şeyhülislam İbn Kemal Paşa Tefsirinde Muʻtezile Eleştirisi*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Dalkıran, Sayın. *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1997.

Dalkıran, Sayın. *İbn-i Kemâl'e Göre Ehl-i Sünnet Düşüncesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 3. Basım, 2021.

Demir, Zakir. "Enbiyâ Sûresinin 22. Âyeti Bağlamında Allah'ın Vahdâniyet Önermesine İlişkin Müfessirlerin Mülahazaları ve Bunların Tahlili". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 62 (2024), 204-223.

Demir, Zakir. "İslâm Düşüncesinde Âyet ile Tehaddî Yaklaşımı ve Bunun Tahlîli". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/48 (2023), 529-555.

Demirkol, Murat (ed.). *Kemalpaşazâde: Felsefe-Din-Edebiyat Araştırmaları*. 2 Cilt. Ankara: Fecr, 2022.

Demirkol, Murat (ed.). *Uluslararası Kemalpaşazâde (İbn Kemal) Sempozyumu Bildirileri*. 2 Cilt. Ankara: Fecr, 2022.

Dilek, Burcu. *Tefsir-Kelam İlişkisi -İsmail Konevî'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesinde Kesb Nazariyesi-*. Ankara: İlâhiyât, 2022.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhît*. thk. Abdullah Abdulmuhsin Türki. 27 Cilt. Merkezu Hecr li'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2015.

Emşîş, Muhammed - Şüveyhî, Mustafâ. "el-Mukârabâtü'l-menheciyye beyne ilmi't-tefsîr ve ilmi'l-kelâm: Fahreddin er-Râzî enmûzecen". *Mecelletü Dirâsât fi'l-Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye* 9/6 (2026), 178-192.

Erdem, Mustafa. *Hazreti Adem: İlk İnsan*. Ankara: TÜrkiye Diyanet Vakfı, 1993.

Eren, Fatma. *İbn Kemal Paşa'nın Envâru't-Tenzîl Hâşiyesinde Beyzâvi'ye Eleştirileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2025.

Fazlurrahman. *İslam ve Çağdaşlık*. çev. Alparslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbaşoğlu. Ankara: Ankara Okulu, 2018.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İhyâʾü ʿulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-maʻrife, 1982.

Goldziher, Ignaz. *Klasik Arap Literatürü*. çev. Azmi Yüksel - Rahmi Er. Ankara: İmaj, ts.

Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer. *ʿİnâyetü'l-Kâḍî ve kifâyetü'r-Râżî: Hâşiye ʿalâ Tefsîri'l-Beyżâvî*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî. *Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-ʿazîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 2001.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Muhibbüddin el-Hatîb. 13 Cilt. el-Matbaatü's-Selefıyye, ts.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâʾ ve'n-nihal*. 5 Cilt. Mektebetü's-Selâm el-ʿÂlemiyye, ts.

İbn Kemâl Paşa. *Hâşiyetü İbn Kemâl alâ Evâil-i Tefsîri'l-Beydâvî*. Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 00153, 127 yk., 21 st: https://portal.yek.gov.tr/works/detail/143225

İbn Kemal Paşa, Şemseddin Ahmed. *Tefsîru İbn Kemâl Bâşâ*. thk. Mahir Edib Habbûş. 9 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2018.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b Abdülhalim. *Derʾu teʿârużi'l-ʿakli ve'n-nakl*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 11 Cilt. Câmiʿatü'l-İmâm Muhammed b. Suʿûd el-İslâmiyye, 2. Basım, 1991.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî ʿilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. Dımaşk: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1984.

İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kurʾân*. thk. Safvân Ahmed Dâvûdî. Dımaşk-Beyrut: Dârü'l-Kalem, 4. Basım, 2009.

Kâdî Abdülcebbâr. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-ʿadl*. ed. Tâhâ Hüseyin. thk. Emîn el-Hûlî vd. 16 Cilt. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Terceme ve't-Tıbaa ve'n-Neşr, ts.

Kâdî Abdülcebbâr. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerîm Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1996.

Kahraman, Ferruh. "Bir Tefsir-Kelam Problemi: Hz. Âdem'in Yasak Ağaca Yaklaşması". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVI/27 (2013), 191-226.

Karahüseyin, Samet. *Mu'tezilî Düşüncenin Farklılaşması Kâdî Abdülcebbâr*. Ankara: Araştırma, 2024.

Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergâh, 7. Basım, 2022.

Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî. *Mehâsinü't-teʾvîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Kutubi'l- İlmiyye, 2. Basım, ts.

Kemalpaşazâde. *Zihnî Varlık: el-Vücûdü'z-Zihnî Risâlesi ve Bir İnceleme*. çev. Cihan Özaykan. İstanbul: Ketebe, 2022.

Kemâlpaşazâde (İbn Kemâl), Şemseddin Ahmed b Süleyman b Kemâl. *Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Tevîl*. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 00596-001, 1-108 yk.

Kemâlpaşazâde (İbn Kemâl), Şemseddin Ahmed b Süleyman b Kemâl. *Mecmûu Resâil'il-Allâme İbn Kemal*. thk. Hamza el-Bekrî vd. 7 Cilt. İstanbul: Darü'l-Lübâb, 2. Basım, 2022.

Kemâlpaşazâde (İbn Kemâl), Şemseddin Ahmed b Süleyman b Kemâl. *Risâle fi'l-ihtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî*. 00358-004, Süleymaniye Kütüphanesi, 95b-97a yk., 15str. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/291486

Keskin, Hasan. "Kur'an'da Meleklerin Hz. Âdem'e Secdesinin Yorumu". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/2 (2002), 107-125.

Kılıç, Mustafa. *İbn-i Kemâl Hayatı, Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu (873/1468-69) Ö. (940/1534)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 1981.

Kılıç, Sadık. "Kur'an-ı Kerim'de Gayb Âlemi". *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları: (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I)*. 5/39-53, 2003.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Müfhim lima eşkele min telhisi Kitâbi Müslim*. thk. Muhyiddin Dîb Müstû vd. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996.

Kurtubî, Muhammed. *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kurʾân*. thk. Ahmed Berdûnî - İbrâhim Ettafeyyiş. 20 Cilt. Kahire, 3. Basım, 1987.

Maden, Şükrü. "Beyzâvî'ye Eleştirileri Bağlamında Kemalpaşazâde'nin Bazı Tefsir İlkeleri". *Kemalpaşazâde: Felsefe-Din-Edebiyat Araştırmaları*. 2/319-328, 2022.

Maden, Şükrü. "Usûl-i Selâse Açısından Tefsir-Kelam İlişkisi". *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi*. 1067-1083. Karabük Üniversitesi, 2018.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Tefsîru'l-Mâturîdî - Teʾvîlâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

Mehmed Mecdî Efendi. *Hadâiku'ş-Şekâik*. haz. Bilal Alpaydın - Fatih Odunkıran. 2 Cilt. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.

Melikşah, Sezen. *İlm-i Kelam ve Diğer İlimlerle İlişkileri*. İstanbul: Kayıhan, 2020.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1991.

Nesefî, Ebû Hafs Necmeddîn. *et-Teysîr fî ʿilmi't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habbûş. 15 Cilt. İstanbul-Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2019.

Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Sahîhu Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*. 18 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l Mısriyye bi'l-Ezher, 1. Basım, 1929.

Öçal, Şenol. *Kemal Paşazâde'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri. İstanbul*: Kültür Bakanlığı yayınları, 2000.

Öğe, Ali. *Şeyhu'l-İslam İbn Kemal ve Sünnilik Anlayışı*. Konya: Hüner, 2011.

Râzî, Ebû Abdillah (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn Fahreddin. *et-Tefsîrü'l-kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1. Basım, 1981.

Saîdî, Abdülmüteâl. *el-Müceddidûn fi'l-İslâm mine'l-karni'l-evvel ile'r-râbiʿ ʿaşer: 100 H - 1370 H. Kahire*: Mektebetü'l-Âdâb, 1996.

Sinanoğlu, Mustafa. "Seneviyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* Erişim 10 Şubat 2025. https://islamansiklopedisi.org.tr/seneviyye

Sülün, Murat. *Kur'ân-ı Kerîm Açısından İman Amel İlişkisi.* Ensar, 3. Basım, 2015.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr. *Habâik fî ahbâri'l-melâik*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1988.

Tantavi, Muhammed Seyyid. *et-Tefsîru'l-vasît*. 15 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1992.

Teftâzânî, Sa'deddîn. *Şerhu'l-ʿAkâʾid*. thk. Ali Kemal. Beyrut: İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, 2014.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Muvâfât". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* Erişim 13 Şubat 2026. https://islamansiklopedisi.org.tr/muvafat

Yurdagür, Metin. "Haşviyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Şubat 2026. https://islamansiklopedisi.org.tr/hasviyye

Zemahşerî, Mahmûd. *el-Keşşâf ʿan hakâʾikı gavâmizi't-tenzîl ve ʿuyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-teʾvîl*. Beyrut: Dârü İhyâ Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 2001.

Zerkeşî, Bedreddin. *el-Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fıkh*. thk. Ömer Süleyman el-Eşkar - Abdülkâdir Abdullah el-Ânî. Gardaka: Dârü's-Safve, 2. Basım, 1992.

❁ ❁ ❁